

30/05/2011

NAAM: MIRJAM WEUSTINK-OPPERSMA
STUDENTNUMMER: 2096674
BEGELEIDER: CEES LAPONDER
STUDIERICHTING: POD1
STUDIEJAAR: 2010-2011
CRITICAL FRIEND: TESSA-MARLEEN JANSSEN

WERKEN AAN
EMOTIES...

Inhoudsopgave

Samenvatting		blz. 3
Inleiding		blz. 4
Hoofdstuk 1	Onderzoeksvraag	blz. 5
1.1	Praktijkprobleem	
1.2	Beginsituatie	
1.3	Verlegenheidsituatie	
1.4	Praktijkprobleem	
Hoofdstuk 2	Theoretisch kader	blz. 7
Hoofdstuk 3	Kennisprobleem	blz. 14
Hoofdstuk 4	(Her) Ontwerp	blz. 17
4.1	Methodologische verantwoording	
4.2	Opzet van het onderzoek	
4.3	Ethische spelregels	
4.4	Triangulatie, validiteit en betrouwbaarheid	
4.5	Koppeling naar inclusie	
Hoofdstuk 5	Specifieke oplossing	blz. 20
Hoofdstuk 6	Vastgestelde ervaringen	blz. 21
6.1	Koppeling theorie naar praktijk	
6.2	Herontwerp lessen	
Hoofdstuk 7	Effecten van acties	blz. 24
Hoofdstuk 8	Bevindingen	blz. 26
Hoofdstuk 9	Successen en verbeteringen	blz. 27
Hoofdstuk 10	Ontwerpkennis	blz. 29
Literatuurlijst		blz. 30
Bijlagen		blz. 31
1.	Leerlingen vragenlijst	
2.	Ingevulde kijkwijzer bij Goed Gedaan en Handleiding Voor Jezelf	
3.	Herontwerp : Les 1 tot en met 5 met bijlagen	
4.	Evaluatieformulier van les 1 tot en met 5	

Samenvatting

Het doen van dit ontwerpgericht onderzoek maakt deel uit van de afronding van de opleiding Master SEN POD1.

Het onderwerp waar ik me in heb verdiept is, 'seksueel overschrijdend gedrag'. Dit is iets wat in mijn groep speelt en waar ik het belangrijk van vond om meer aandacht aan te besteden.

Het is een ontwerpgericht onderzoek waarin wordt onderzocht wat goed aansluit bij de doelgroep, als het gaat om sociaal-emotioneel gedrag.

De leerlingen die bij mij in de klas zitten hebben een hechtingsstoornis en hebben een vertekend beeld van relaties. En moeite hebben met het uiten van emoties op de 'juiste' wijze.

Zo kwam ik tot de volgende vraagstelling: *"Hoe kom ik tot een betere begeleiding van leerlingen die seksueel grensoverschrijdend gedrag vertonen, binnen mijn LVG groep?"*

In de eerste instantie heb ik naar de literatuur gekeken die hoort bij dit onderwerp. Aan bod komt onder andere, wat is licht verstandelijk beperkt, wat is seksueel overschrijdend gedrag, wat is de 'normale' ontwikkeling voor kinderen in een leeftijd tussen de nul en twaalf jaar en wat hebben deze kinderen daadwerkelijk nodig.

Ook heb ik gekeken naar wat de leerlingen zelf graag willen, door het afnemen van een vragenlijst.

Aan de hand van de literatuur heb ik een kijkwijzer ontwikkeld om twee methodes te gaan bekijken. Welke lessen springen er voor mij uit? Waar kan ik wat mee doen in mijn eigen klas?

Met de lessen over emoties, die ik vond passen bij de doelgroep, ben ik aan de slag gegaan. Ik heb zo vijf nieuwe lessen ontworpen voor de leerlingen in mijn klas.

Deze vijf lessen heb ik natuurlijk gegeven. Het resultaat wordt aan het einde van het onderzoek omschreven in de conclusies en aanbevelingen.

Inleiding

Ik zal mij als eerste even voorstellen. Ik ben Mirjam Weustink-Oppersma en ik woon in Hengelo. Ik werk op een school in Almelo van stichting Attendiz. Het is een school voor cluster 4 leerlingen. We noemen het ook wel LVG+, omdat het kinderen zijn met niet alleen een gedragsprobleem, maar ook met een laag IQ. Met een laag IQ wordt een IQ bedoeld tussen ongeveer 55 en 85.

De school heeft een samenwerkingsverband met een woonstichting. Dit betekent dat de leerlingen die op de groep wonen bij ons onderwijs volgen. Het doel is dan ook 'één kind, één plan', om een kind zo goed mogelijk te kunnen helpen.

Ik werk sinds januari 2008 op deze school. Het is een school in opbouw. Toen ik er kwam te werken waren er twee klassen. Nu hebben we vier klassen en na de zomervakantie gaan we naar de nieuwbouw in Hengelo. Hier wordt het gezondheidspark gebouwd en daar zullen wij deel van gaan uitmaken.

Ik werk fulltime in de SO klas. Het leerlingaantal in deze klas fluctueert, maar op dit moment bestaat de groep uit zeven leerlingen. De leerlingen hebben een leeftijd van 8 tot 12 jaar.

Alle leerlingen hebben passend werk bij hun eigen niveau en wat past bij hun problematiek.

Het gaat dus om moeilijk lerende kinderen met een oppositionele gedragsstoornis en/of gedragsproblematiek voortkomend uit ASS problematiek.

De leerlingen functioneren sociaal-emotioneel op een zeer jonge leeftijd en zullen mede hierdoor geen normale ontwikkeling doorlopen.

Een aantal leerlingen in mijn klas zijn slachtoffer van seksueel misbruik. Een aantal van hen is ook dader.

Ze hebben een verwrongen beeld over seksualiteit in het algemeen. Ze associëren snel en de voor ons normale dingen kunnen door hen als heel anders gezien en geïnterpreteerd worden.

In de klas merk ik dit door seksueel getinte opmerkingen of bewegingen van kinderen als voor hen de structuur even wegvalt of ze de grip op de situatie verliezen.

Ook is het voorgevallen dat ze seksuele handelingen bij elkaar verrichten of althans dit denken en hiermee van slag raken. Dit betekent dat een spontane of per ongeluk een aanraking kan leiden tot een gevoel van intimiteiten.

Door hun grote kwetsbaarheid op dit gebied, is het belangrijk om preventief te handelen.

Dat betekent dat de leerlingen voortdurend volledig in het zicht en binnen gehoorafstand gehouden worden.

In mijn onderzoek ben ik bezig gegaan met het zoeken van passende literatuur en uiteindelijk ben ik lessen gaan ontwikkelen die de leerlingen helpen om een beter en normaler beeld te krijgen van seksualiteit, en dan in dit geval gevoelens en emoties onder woorden te leren brengen.

Hoofdstuk 1 Onderzoeksvraag

1.1 Praktijkprobleem

Ik wil met dit onderzoek bereiken dat ik in de klas op een juiste wijze kan werken op het gebied van relaties en seksueel (overschrijdend) gedrag.

Voor deze groep is dit erg belangrijk, omdat de leerlingen een vertekend beeld hebben van seksualiteit. Het is belangrijk voor hun verdere ontwikkeling.

1.2 Beginsituatie

De huidige doelgroep betreft kinderen met een licht verstandelijke handicap (LVG) en een gedragsprobleem. Zij wonen in een besloten leefgroep en krijgen daar een zeer intensieve behandeling (ZIB).

Het gaat dus om moeilijk lerende kinderen met een oppositionele gedragsstoornis en/of gedragsproblematiek voortkomend uit ASS problematiek.

Kenmerkend voor zwakbegaafde kinderen met een oppositionele gedragsstoornis is hun onvermogen om waarnemingen en ervaringen op een juiste manier te interpreteren en te ordenen.

Ze leven in een wereld die weinig duidelijkheid en structuren kent, die moeilijk kenbaar is en daarom snel onveilig.

Deze kinderen hebben ook moeite om intenties van anderen op de juiste manier in te schatten. Ze hebben snel een negatieve situatiebeleving, reageren heftig en emotioneel. Ze bouwen weinig succeservaringen op. Hun slechte impulscontrole zit ze dwars.

De oppositionele gedragsstoornis is vaak reactief van aard: de meeste kinderen die in de ZIB-setting terechtkomen, zijn opgegroeid in een opvoedingssituatie met veel risicofactoren; alcohol gebruik, drugsgebruik, huiselijk geweld, seksueel geweld, relatieproblemen etc.

Veel kinderen zitten in een neerwaartse spiraal van negatieve verwachtingen van hun omgeving, die ook uitkomen.

Ze hebben een bijzonder laag zelfbeeld en zijn erg snel negatief beïnvloedbaar. Ze reageren vanuit onmacht.

1.3 Verlegenheidsituatie

De meeste kinderen in mijn klas zijn slachtoffer van seksueel misbruik. Een aantal van hen zijn ook dader.

Ze hebben een verwarrend beeld over seksualiteit in het algemeen. De voor ons normale opmerkingen en gebeurtenissen kunnen door hen als heel anders gezien en geïnterpreteerd worden.

In de klas merk ik dit door seksueel getinte opmerkingen of bewegingen van kinderen als voor hen de structuur even wegvalt of ze de grip op de situatie verliezen.

Ook is het voorgevallen dat ze seksuele handelingen bij elkaar verrichten, of althans dit denken en hierdoor van slag raken. Dit betekent dat een spontane of ongelukkige aanraking kan leiden tot een gevoel van intimiteiten.

Door hun grote kwetsbaarheid op dit gebied, zijn we als leerkracht genooddaakt preventief te handelen. Dat betekent dat we de kinderen voortdurend volledig in het zicht hebben en binnen gehoorafstand houden. Activiteiten waarbij lichamelijk contact komt kijken, zijn niet toestaan.

Deze kinderen functioneren sociaal-emotioneel op een zeer jonge leeftijd en zullen mede hierdoor geen normale ontwikkeling doorlopen.

Afspraken die zijn gemaakt zijn:

- Je mag niet aan elkaar zitten;
- Er mogen geen hutten of iets dergelijks gebouwd worden;
- Iedereen blijft in het zicht van de leerkracht;

- Moet je naar de wc dan meld je, je bij (de onderwijstoeleider) leerkracht;
- Er mag maar één iemand per klas tegelijk naar het toilet;
- De leerlingen zijn nooit zonder leerkracht in de klas.

1.4 Praktijkprobleem

Met mijn onderzoek wil ik, gebruikmakend van verschillende methodes, lessen ontwikkelen hoe op een goede manier om te gaan met dit probleem.

Het soort onderzoek dat ik ga doen is een ontwerpgericht onderzoek.

Ik wil op deze manier de 'zwaarte' van het onderwerp, relaties en seksualiteit, afhalen en het meer bespreekbaar maken in de klas. Wat is nou normaal en wat niet en hoe gedraag je je in bepaalde situaties.

Uiteindelijk kom ik dan tot de volgende onderzoeksvraag:

"Hoe kom ik tot een betere begeleiding van leerlingen die seksueel grensoverschrijdend gedrag vertonen, binnen mijn LVG groep?"

Deze onderzoeksvraag ga ik beantwoorden door middel van een aantal deelvragen. Een aantal deelvragen zal ik in het theoretisch kader beantwoorden en een deel van de deelvragen zal ik beantwoorden in het praktijkgedeelte van dit onderzoek.

Hoofdstuk 2 Theoretisch kader

In dit gedeelte van mijn onderzoek zal ik antwoord geven op een aantal theoretische deelvragen die te maken hebben met seksueel overschrijdend gedrag bij jonge kinderen. Om zo door middel van de theorie meer kennis te krijgen over het onderwerp. De deelvragen die ik heb geformuleerd zijn de volgende:

1. Wat wordt verstaan onder kinderen met een licht verstandelijke handicap?
2. Wat is 'normaal' seksueel gedrag voor kinderen tot en met twaalf jaar?
3. Wat wordt verstaan onder seksueel overschrijdend gedrag?
4. Wat hebben mijn leerlingen nodig op sociaal emotioneel gebied?

1. Wat wordt verstaan onder kinderen met een licht verstandelijke handicap?

Volgens Mevissen (2005), komt de meeste recente defenitie over dit begrip van het American Association on Mental Ratardation (AAMR). Deze definitie dateert uit 2002 en luidt als volgt, (Mevissen, 2005, p.11):

‘Een verstandelijke handicap verwijst naar functioneringsproblemen die worden gekenmerkt door significante beperkingen in zowel het intellectuele functioneren als in het adaptieve gedrag zoals dat tot uitdrukking komt in conceptuele, sociale en praktische vaardigheden. De functioneringsproblemen ontstaan voor de leeftijd van achttien jaar.’

De hierboven genoemde definitie wordt benoemd als een algemene omschrijving van het begrip. De definitie omvat nog drie criteria die ook van belang zijn bij dit begrip. Ze maken het begrip nog helderder en duidelijker.

De drie criteria zijn de volgende, volgens Mevissen (2005):

- Er is een significante beperking in het intellectueel functioneren;
- Aanwezige significante beperkingen in de adaptieve vaardigheden die samenhangen met de intellectuele beperkingen, en niet te wijten zijn aan andere stoornissen of belemmeringen in de omgeving;
- De beperkingen moeten voor het achttiende levensjaar zijn ontstaan.

In het artikel van van Endschoot (2008), wordt ook gerefereerd aan de definitie van het AAMR die ik hierboven heb geciteerd.

Ook wordt er in van Endschoot (2008), omschreven dat van alle verstandelijk gehandicapten de groep licht verstandelijk gehandicapten de grootste is. De norm die het AAMR hanteert voor een licht verstandelijke handicap is een IQ tussen de 50/55 en 75.

Er wordt gesproken van een belangrijke aanvulling op de groep licht verstandelijk gehandicapten. Dit is de groep zwakbegaafde jeugdigen. Het gaat hier om jeugdigen met een IQ tussen de 70 en 85, maar die vanwege hun beperkte cognitieve en sociale vermogens kwetsbaar kunnen zijn in de maatschappij. Deze groep wordt in de Nederlandse literatuur samen met de licht verstandelijk gehandicapte jeugdigen de LVG-jeugdigen genoemd.

In (van Endschoot, 2008, p.168), wordt de LVG-jeugdigen als volgt omschreven:

Personen tot circa 23 jaar die in hun ontwikkeling zijn belemmerd, kampen met psychiatrische, gedrags- en / of leerproblemen en die zich op grond van hun lager intellectueel functioneren en beperkte sociale redzaamheid niet zonder hulp kunnen handhaven in reguliere maatschappelijke verbanden.

LVG-jeugdigen hebben ook op sociaal-emotioneel gebied problemen. Hun ontwikkeling verloopt afwijkend als je dit vergelijkt met normaal begaafde jeugdigen. Ze beschikken over minder sociale vaardigheden en inzichten en hebben moeite om hun eigen gedrag en de consequenties hiervan te overzien.

In Nienhuis (2002), wordt hieraan toegevoegd dat deze jeugdigen een psychiatrische stoornis en/of een ernstig gedragsprobleem hebben. De psychiatrische diagnoses variëren hierbij van pervasieve ontwikkelingsstoornissen, aandachtstekortenstoornissen, gedragsstoornissen en de stoornis van Gilles de la Tourette tot een combinatie van deze stoornissen.

Daarbij komen ook nog de risicofactoren in de gezins- en leefsituatie. Hierbij kan gedacht worden aan ouders met beperkte cognitieve vermogens, pedagogisch onvermogen, drugsgebruik, misbruik en/of drankgebruik.

In Drost (2010) wordt dit weergegeven in het volgende schema:

LVG-specifieke kenmerken	Bijkomende problematiek	Komen tot uiting in:
	Leerproblemen	
Intelligentie IQ 50-85	Psychiatrische stoornis	
+	Medisch-organische problemen	= Ernstige gedragsproblemen
Beperkt sociaal aanpassingsvermogen	Problemen in gezin en sociale context	
En leiden tot: Chroniciteit/langdurige behoefte aan ondersteuning		

In Verhulst (2002) wordt gesproken van verstandelijk beperkt als er sprake is van:

1. een laag niveau van intellectueel functioneren (een IQ onder de 70, gemeten met een intelligentietest);
2. er gelijktijdig tekorten of beperkingen zijn in het adaptief functioneren.

Met adaptief functioneren wordt de mate bedoelt waarin iemand erin slaagt om tegemoet te komen aan de eisen die gesteld worden voor de leeftijd van het kind met betrekking tot vaardigheden zoals: communicatie, zelfverzorging, dagelijkse huidhoudelijke taken, interpersoonlijke vaardigheden, gebruik van algemene voorzieningen, het plannen en richting geven aan activiteiten, schoolse vaardigheden, vrije tijdsbesteding, gezondheid en veiligheid.

2. Wat is 'normaal' seksueel gedrag voor kinderen tot en met twaalf jaar?

In Droef (2004), wordt het seksuele gedrag van kinderen per levensfase beschreven.

Communicatie neemt hierin ook een belangrijke plek in. Want hoewel een kind pas vanaf een jaar of twee met woorden communiceert met de buitenwereld, praat een volwassene al veel eerder tegen het kind. Een volwassene past zijn taalgebruik, gedrag, stemgeluid, blik in de ogen en houding aan, aan het kind.

Een kind wordt vanaf zijn geboorte opgevoed, dus ook op seksueel gebied, een moeder knuffelt haar baby, geeft aan dat het kind de moeite waard is om lief te hebben. Hierbij worden dus meerdere signalen afgegeven. Of het leren van de lichaamsdelen aan je kind, als je hierbij de geslachtsdelen overslaat, krijgt het kind de indruk dat dat deel van het lichaam geen naam heeft en niet bestaat. Ook hier geef je meerdere signalen mee af.

Volwassenen geven ook met hun eigen gedrag boodschappen over relaties en seksualiteit. Bijvoorbeeld een vader en moeder die knuffelen in het bijzijn van hun kinderen.

Op elke leeftijd wordt er over seksualiteit gecommuniceerd, op vroege leeftijd ligt de nadruk vooral op non-verbale opvoeding en op latere leeftijd vooral op verbale opvoeding.

Vanaf dat een kind geboren wordt is hij een seksueel wezen. Zijn seksuele gevoelens zijn, net zoals alle andere gevoelens en emoties, in de basis aanwezig. En moeten zich dus nog verder ontwikkelen.

De motorische en emotionele ontwikkeling is nog maar net begonnen, maar je kunt aan een pasgeboren baby zien dat hij reageert als zijn geslachtsdelen worden aangeraakt. Daarmee ervaart het kind, zo klein als hij is, de eerste gevoelens die te vergelijken zijn met de latere seksuele gevoelens.

In Droef (2004) wordt gezegd dat er geen puntsgewijze beschrijving met levensfase van de seksuele ontwikkeling is te geven, maar er kunnen wel globale beschrijvingen worden geven. Hierbij gaat het om gedragskenmerken die bij een bepaalde levensfase horen, en welke lichamelijke kenmerken er horen bij de ontwikkeling van de geslachtsorganen.

Nul tot twee jaar: Ontdekken

Een baby tussen de vier en zes maanden kan voor het eerst zijn geslachtsdelen aanraken en vastpakken. Het kind ervaart op dat moment voor het eerst een bijzonder gevoel, een gevoel dat anders is dan wanneer hij zijn voetjes, vingers of zijn knuffel vastpakt. Het is de eerste kennismaking met seksualiteit. Dit zal zich later ontwikkelen tot het gevoel dat we seksueel noemen.

In de pubertijd zullen deze gevoelens, onder invloed van hormonen, een voortplantingsfunctie hebben.

Nu gaat het vooral om het ontdekken en ervaren van deze gevoelens.

In het eerste levensjaar ervaart een baby deze gevoelens op een toevallige manieren en vergeet hij ze zodra hij zijn geslachtsdelen weer loslaat.

Zo rond het tweede levensjaar is het geheugen van het kind zodanig ontwikkeld dat het kan onthouden wat hij kort daarvoor heeft gedaan.

Vanaf dat moment kan het kind zijn geslachtsdelen herhaaldelijk aanraken om weer dat fijne gevoel te krijgen. Voor de latere seksuele ontwikkeling van het kind is het belangrijk dit niet meteen af te leren.

Twee tot vier jaar: Nieuwsgierig

Tussen het tweede en het derde jaar ontwikkelt een kind zijn eigen identiteit. Kinderen beginnen te ontdekken dat ze een persoon zijn, anders dan alle andere personen. Ze worden zich bewust van hun eigen lichaam, en ontdekken dan ook letterlijk hun eigen lichaam.

Op deze leeftijd zijn kinderen nieuwsgierig naar elkaars blote lichaam en de nieuwsgierigheid uit zich in het bestuderen en aanraken van eigen en elkaars geslachtsdelen.

Het kind ervaart steeds weer de spannende seksuele gevoelens, die naarmate hij ouder wordt sterker worden.

Aanraken, strelen, aaien en spelen met eigen geslachtsdelen wordt masturberen genoemd, maar het heeft niet de functie om tot een orgasme te komen.

Op deze leeftijd ontwikkelt het kind ook de sekse-identiteit, dit betekent dat ze weten of ze een jongen of een meisje zijn. Zodra ze zich hier bewust van zijn, zullen ze zich hier ook naar gaan gedragen.

Vier tot zes jaar: Relatievorming

Als kinderen vier jaar zijn worden ze geconfronteerd met hun leeftijdsgenootjes op school. Ook komen ze in aanraking met andere gedragsregels, normen en waarden en sociale regels dan thuis. Dit geldt dan ook voor het aanraken van het lichaam van henzelf en anderen. Dit wordt thuis vaak getolereerd, maar op school niet. Zo leert het kind dat aanraken van geslachtsdelen iets is wat je niet in het openbaar doet.

Belangrijk is om het gedrag niet af te keuren, anders ontwikkelen kinderen schuldgevoelens, maar de plek af te keuren.

Op deze leeftijd worden vriendschappen ontwikkeld. Vanaf het vierde levensjaar zijn kinderen sociaal-emotioneel in staat om zich in te leven in een ander en zich voor te stellen wat zijn gedrag voor gevolgen kan hebben voor een ander.

Gevoelens van vriendschappen tussen kinderen kunnen verschillen. Heftige gevoelens of genegenheid kunnen kinderen niet benoemen, ze zijn aan het experimenteren met de verschillende gevoelens.

Zes tot acht jaar: Seksuele spelletjes

Op deze leeftijd weten kinderen welke regels er zijn op seksueel gebied, waar en waar niet het wordt toegestaan.

Ze begrijpen dat het aanraken van elkaars geslachtsdelen spannende gevoelens oproept, maar beseffen ook dat volwassenen hier afkeurend tegenover staan.

De spelletjes, zoals doktertje spelen, worden steeds vaker achter de rug van volwassenen gedaan.

Ook gaan ze meer om met kinderen van hun eigen geslacht.

Op kindertekeningen van kinderen van deze leeftijd worden vaak ook geslachtsdelen getekend.

Acht tot twaalf jaar: Het begin van de pubertijd

Voor veel kinderen zal in deze periode de puberteit beginnen. Dit gaat samen met de ontwikkeling van de geslachtshormonen, deze periode gaat vaak gepaard met emotionele stemmingswisselingen.

In deze periode gaan sommige kinderen hun seksuele voorkeur ontdekken, maar het hangt van de omgeving af wat ze met deze prille gevoelens gaan doen.

Verliefde gevoelens worden heftiger, maar gaan nog nauwelijks gepaard met lichamelijk gedrag. Masturberen neemt op deze leeftijd toe, zeker als de hormoonproductie de seksuele opwinding beïnvloedt.

In Droef (2007) worden nog een aantal voorwaarden opgesomd voor het ontwikkelen van een gezonde ontwikkeling op seksueel gebied. Er moeten dan in het leven van het kind aan bepaalde voorwaarden voldaan worden, namelijk:

- Huidcontact is van groot belang, het is een vorm van koesteren en geeft kinderen een gevoel van veiligheid;
- Affectief pedagogisch klimaat, het kind groeit in een omgeving op waarin hij voldoende liefde, veiligheid en geborgenheid krijgt;
- Positief relationeel gedrag van volwassenen, dit als voorbeeld voor kinderen.
- Positieve boodschappen over seksualiteit;
- Normale ontwikkeling van de geslachtsdelen en de hormoonhuishouding.

3. Wat wordt verstaan onder seksueel overschrijdend gedrag?

In de brochure van senseo.be (2009) wordt gesproken van drie criteria op basis waarvan gesproken kan worden van seksueel overschrijdend gedrag.

Het gaat hierbij om de volgende drie criteria, namelijk:

1. *Toestemming*, er wordt gesproken van gezond seksueel contact als beide partijen daar toestemming voor hebben gegeven. Dit betekent dat er geen sprake mag zijn van verwardheid of verzet.
2. *Vrijwilligheid*, er mag geen sprake zijn van een vorm van dwang.
3. *Gelijkwaardigheid*, er moet een gelijkwaardige relatie bestaan tussen de twee personen om wie het gaat.

Dan noemen ze nog twee andere criteria op basis waarvan je kunt bepalen of het seksuele gedrag overschrijdend is of niet. Het gaat hier om de criteria of het past binnen de context en wel of geen zelfrespect.

Als het gaat om jongeren met een licht verstandelijke beperking dan komt er nog een zesde criteria bij kijken, namelijk of het gedrag is aangepast aan de leeftijd of aan de ontwikkelingsfase. Als hier geen sprake van is, dan heb je ook te maken met seksueel grensoverschrijdend gedrag.

4. Wat hebben mijn leerlingen nodig op sociaal emotioneel gebied?

In Mevissen (2005) wordt beschreven dat het nooit de mensen met een verstandelijke beperking zijn die om hulp vragen als er een probleem is. Het zijn meestal de ouders, leerkrachten of begeleiders die hulp van een professional inroepen.

Wij professionals vinden het belangrijk dat mensen met een licht verstandelijke beperking zich op hun eigen niveau kunnen blijven ontwikkelen. Wij ondersteunen mensen met een licht verstandelijke beperking, zodat ze hun eigen competenties kunnen ontwikkelen, persoonlijke keuzes kunnen maken en controle kunnen ervaren over hun eigen bestaan en sociale netwerken.

Net als ieder ander hebben ook deze mensen recht op zelfontplooiing en het nastreven van geluk wordt geschetst.

Hetgeen hierboven wordt beschreven gaat vooral om volwassenen met een licht verstandelijke beperking, maar het geldt ook zeker voor kinderen. Zij hebben alleen hulp nodig om dit te verwezenlijken. Op hun eigen niveau zullen zij positieve ervaringen nodig hebben, om zich geaccepteerd te voelen.

In Mevissen (2005) wordt in een schema weergegeven wat belangrijk is voor mensen met een licht verstandelijke beperking op sociaal gebied.

Reële verwachtingen → haalbare doelen - Aansluiten bij vaardigheden Onmiddellijke feedback Gunstige omgevingsfactoren - geen afleidende prikkels - aangename werkplek Juiste tijdstip (bioritme) Combinatie van: - vrijwillige taken - verplichte taken - passieve vrijetijdsbesteding, routinematige huishoudelijke en zelfzorg-taken	→ Succes-ervaringen en gevoel van controle	Interesse in: wat ik doe en wat ik wil Waardering voor mij als persoon Aandacht Hoge verwachtingen en onvoorwaardelijke acceptatie Combinatie van: - regels en discipline - vrijheid en spontaniteit	→ Emotioneel welbevinden
--	---	---	-----------------------------

In Verhulst (2002) wordt het volgende aangegeven over de algemene vaardigheden voor kinderen met een licht verstandelijke beperking. Het gaat hier echter alleen om de

verstandelijke beperking, wat er bij de leerlingen bij mij op school bijkomt is het gedragsprobleem.

Graad van ernst (IQ)	0-5 jaar	6-20 jaar
Licht (50-55 tot 70)	Kan sociale en communicatieve vaardigheden ontwikkelen; minimale achterstand in sensomotorisch functioneren; onderscheidt zich meestal pas later van normalen.	Kan komen tot ongeveer groep 8 basisschool; kan begeleid worden in aanleren van sociale regels.

Samenvatting van de literatuur

In de literatuur begin ik met het uitleggen van het begrip licht verstandelijk gehandicapt. De definitie die vanuit het AAMR wordt gegeven is:

‘Een verstandelijke handicap verwijst naar functioneringsproblemen die worden gekenmerkt door significante beperkingen in zowel het intellectuele functioneren als in het adaptieve gedrag zoals dat tot uitdrukking komt in conceptuele, sociale en praktische vaardigheden. De functioneringsproblemen ontstaan voor de leeftijd van achttien jaar.’

Dit is vooral een algemene omschrijving. Om dit begrip nog beter uit te leggen worden er in Mevissen (2005) drie criteria toegevoegd:

- Er is een significante beperking in het intellectueel functioneren;
- Aanwezige significante beperkingen in de adaptieve vaardigheden die samenhangen met de intellectuele beperkingen, en niet te wijten zijn aan andere stoornissen of belemmeringen in de omgeving;
- De beperkingen moeten voor het achttiende levensjaar zijn.

In Endschoot (2008) wordt hier nog aan toegevoegd dat de groep licht verstandelijk beperkten een IQ hebben dat ligt tussen de 70 en 85.

LVG-jeugdigen hebben ook op sociaal-emotioneel gebied problemen. Hun ontwikkeling verloopt afwijkend als je dit vergelijkt met normaal begaafde jeugdigen. Ze beschikken over minder sociale vaardigheden en inzichten en hebben moeite om hun eigen gedrag en de consequenties hiervan te overzien.

Mijn tweede deelvraag gaat over wat ‘normaal’ seksueel gedrag is voor kinderen. Droef (2004) gaat hier heel duidelijk op in. Zij benoemt dat het seksuele gedrag van kinderen niet puntsgewijs besproken kan worden, maar dat er een globale beschrijving gegeven kan worden van de gedragskenmerken en de lichamelijke kenmerken die bij een bepaalde levensfase en ontwikkeling horen.

Hierbij is communicatie van groot belang, want ook als het kind nog niet praat is er al sprake van communicatie, zowel non-verbaal als verbaal.

Vanaf dat een kind geboren wordt is hij een seksueel wezen. Zijn seksuele gevoelens zijn, net zoals alle andere gevoelens en emoties, in de basis aanwezig. En moeten zich dus nog verder ontwikkelen.

Een korte weergave van de verschillende levensfasen en bijbehorende kenmerken:

Nul tot twee jaar: Ontdekken

Een baby kan tussen de vier en de zes maanden voor het eerst zijn geslachtsdelen aanraken en vastpakken. Het ervaart dan, vaak bij toeval, een bijzonder gevoel. Dit is de eerste kennismaking met seksualiteit, maar zal zich later pas ontwikkelen tot een gevoel dat we seksueel noemen. Het gaat nu vooral om het ontdekken en ervaren van deze gevoelens.

Twee tot vier jaar: Nieuwsgierig

Het kind ontwikkelt zijn eigen identiteit. Ze ontdekken dat ze een persoon zijn, en ontdekken letterlijk hun eigen lichaam. Er is veel nieuwsgierigheid naar elkaars blote lichaam.

Kinderen ontwikkelen nu de sekse-identiteit, ze weten nu dat ze een jongen of een meisje zijn.

Vier tot zes jaar: Relatievorming

Kinderen worden nu geconfronteerd met hun leeftijdsgenootjes. Ze komen in aanraking met andere gedragsregels, normen en waarden en sociale regels. Dit geldt dus ook voor het aanraken van hun eigen lichaam en dat van een ander.

Kinderen zijn nu ook in staat om vriendschappen te ontwikkelen, ze kunnen zich meer inleven in een ander en in de gevoelens van een ander.

Zes tot acht jaar: Seksuele spelletjes

Op deze leeftijd weten kinderen welke regels er zijn op seksueel gebied, waar en waar niet het wordt toegestaan. Ze begrijpen dat het aanraken van elkaars geslachtsdelen spannende gevoelens oproept, maar beseffen ook dat volwassenen hier afkeurend tegenover staan.

Acht tot twaalf jaar: Het begin van de pubertijd

Het begin van de puberteit gaat samen met de ontwikkeling van de geslachtshormonen.

In deze periode gaan sommige kinderen hun seksuele voorkeur ontdekken, maar het hangt van de omgeving af wat ze met deze prille gevoelens gaan doen.

Voorwaarden voor een gezonde ontwikkeling op seksueel gebied zijn:

- Huidcontact is van groot belang, het is een vorm van koesteren en geeft kinderen een gevoel van veiligheid;
- Affectief pedagogisch klimaat, het kind groeit in een omgeving op waarin hij voldoende liefde, veiligheid en geborgenheid krijgt;
- Positief relationeel gedrag van volwassenen, dit als voorbeeld voor kinderen;
- Positieve boodschappen over seksualiteit;
- Normale ontwikkeling van de geslachtsdelen en de hormoonhuishouding.

Het begrip seksueel overschrijdend gedrag wordt als volgt uitgelegd in de literatuur:

1. *Toestemming*, er wordt gesproken van gezond seksueel contact als beide partijen daar toestemming voor hebben gegeven. Dit betekent dat er geen sprake mag zijn van verwardheid of verzet.
2. *Vrijwilligheid*, er mag geen sprake zijn van een vorm van dwang.
3. *Gelijkwaardigheid*, er moet een gelijkwaardige relatie bestaan tussen de twee personen om wie het gaat.
4. Past binnen de context.
5. Is er sprake van wel of geen zelfrespect.
6. Bij kinderen/jongeren met een licht verstandelijke beperking komt daar nog bij dat het moet passen bij de leeftijd of de ontwikkelingsfase.

Hoofdstuk 3 Kennisprobleem

Feit is dat er in mijn klas sprake is van seksueel overschrijdend gedrag, zoals ik heb beschreven in mijn theoretische onderbouwing in hoofdstuk 2 van dit onderzoek. De leerlingen hebben een vertekend beeld van seksualiteit.

Er is op school en op de groep een protocol opgesteld die wordt ingezet op momenten dat er sprake is of gedacht wordt dat er sprake is van seksueel overschrijdend gedrag. Zowel op school als op de groep, is er een protocol aanwezig, maar het gaat vaak in overleg met elkaar. De groep pakt het dan meestal op met de leerling, en als het nodig is dan wordt er een seksueel diagnostisch gesprek geregeld.

Op school kijken we hoe we dit op een goede manier kunnen voorkomen en wat wij als school dus kunnen doen om de ruimte te beperken.

Het kennisprobleem is dat er geen handelingswijze is om het gedrag te voorkomen. Wat is gedrag als leerkracht en welke lessen zijn er die aansluiten bij dit onderwerp?

In dit hoofdstuk zal ik een antwoord proberen te geven op de praktijk deelvragen.

Er zal gekeken worden welke methodes passend zijn bij de doelgroep en welke methodes wat toe kunnen voegen aan mijn kennisprobleem.

De praktijk deelvragen heb ik als volgt opgesteld:

1. *Wat hebben mijn leerlingen nodig op sociaal emotioneel gebied?*
2. *Welke methodes zijn geschikt voor mijn groep op gebied van seksueel overschrijdend gedrag?*
3. *Wat bieden de methodes 'Goed Gedaan!' en 'Handleiding voor Jezelf' op gebied van seksueel (overschrijdend) gedrag?*
4. *Welke onderdelen van 'Goed Gedaan!' en 'Handleiding voor Jezelf' passen bij mijn groep en hoe ga ik deze gebruiken om een zinvolle invulling te geven aan de lessen?*

Op het antwoord van deze laatste vraag zal ik dieper ingaan in het hoofdstuk 'Vastgestelde ervaringen' en komt dus niet aan bod in dit hoofdstuk.

1. Wat hebben mijn leerlingen nodig op sociaal emotioneel gebied?

Hiervoor ga ik een korte vragenlijst met pictogrammen afnemen bij mijn leerlingen, zodat ik weet wat zij leuk vinden aan een methode. Hebben ze baat bij veel plaatsjes, een boekje, of willen ze zelf ook wat tekenen of schrijven?

De lijst is afgenomen bij zeven leerlingen, het totale aantal leerlingen in mijn groep. Deze lijst zit achter bij de bijlagen.

De evaluatie van de lijst is als volgt:

Hoe voel je je nu?	Boos	7	Blij	0
Wat vind je fijner?	Alleen lezen	2	Voorlezen	5
Wat vind je fijner?	Met plaatjes	6	Met tekst	1
Wat vind je fijner?	Aan tafel	2	In de kring	5
Wil je graag meer leren over je gevoelens?	Nee	7	Ja	0
Hoe vond je deze vragen?	Moeilijk	3	Makkelijk	4

2. Welke methodes zijn geschikt voor mijn groep op gebied van seksueel overschrijdend gedrag?

De methodes die gericht zijn voor mijn groep zijn 'Goed Gedaan!' en 'Handleiding voor Jezelf'.

Ik zal hier een korte weergave geven van beide methodes.

'Handleiding voor Jezelf'

'Handleiding voor Jezelf' is een methode die in grote lijnen is afgestemd op de leeftijdsgroep van het basisschool kind.

Het is voorzien van praktische hulpmiddelen om kinderen die een moeilijke ontwikkelingsperiode doormaken te kunnen helpen.

De methode is niet alleen toepasbaar voor kinderen met ASS, maar ook bij andere stoornissen. Het is een methode om thema's aan te kaarten en hier inhoudelijk verder op in te gaan. Het is een methode om kinderen een manier te leren hoe ze problemen aan kunnen pakken.

Structuur bieden en veel verklaren helpt iedereen die het spoor bijster is. Daarom is 'Handleiding voor Jezelf' een goed hulpmiddel voor alle kinderen die wat extra hulp nodig hebben om zich te kunnen handhaven in de maatschappij.

Er zit een bepaalde opbouw in. Deze is als volgt:

- Je begint met het praatboek 'Hoe ben ik...?' Ontdekkingstocht bij mezelf;
- Het vervolg hier op is 'Hoe ik denk en voel.' Gedachten en gevoelens.

'Goed Gedaan!'

'Goed Gedaan!' is een methode die kinderen leert om respectvol met elkaar om te gaan. Want voor kinderen is dit nog niet zo makkelijk. Er zijn veel vormen van voorbeeldgedrag en reacties op het eigen gedrag die dit moeilijk maakt voor kinderen. 'Doe eens gewoon' is niet meer voldoende, want wat is eigenlijk 'gewoon'?

'Goed Gedaan!' is een methode die gebruikt kan worden voor kinderen van de gehele basisschool. De methode heeft een eigentijdse en positieve manier van het uitleggen van gevoelens en gedrag. Er worden preventieve methodes gebruikt uit de professionele hulpverlening. Ingewikkelde inzichten zijn vertaald naar eenvoudige begrippen en concreet gedrag.

De leerlingen ontwikkelen hun sociaal-emotionele competenties door een combinatie van een begrijpelijke uitleg (inzichten) en begeleid oefenen en ervaren in diverse situaties (vaardigheden). Er wordt op een positieve en concrete manier aandacht besteed aan de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen. Dit draagt natuurlijk weer bij aan een prettig schoolklimaat en geeft de leerlingen een goede basis mee voor later.

De methode 'Goed Gedaan!' geeft leerlingen meer grip op hun eigen emoties en gedrag en maakt het 'hoe en waarom' van sociale vaardigheid duidelijk.

'Goed Gedaan!' heeft alles ingedeeld in 12 verschillende inzichten en vaardigheden. Deze inzichten zijn weer onderverdeeld in vaardigheden en komen elk jaar terug.

De inzichten zijn:

- Zelfkennis;
- Relativeren;
- Zelfvertrouwen;
- Zelfbeheersing;
- Bewust keuzes maken;
- Verplaatsen in anderen;
- Omgaan met verschillen;
- Rekening houden met anderen;
- Weerbaarheid;
- Samen spelen en werken;
- Samen op internet;
- Omgaan met media-informatie.

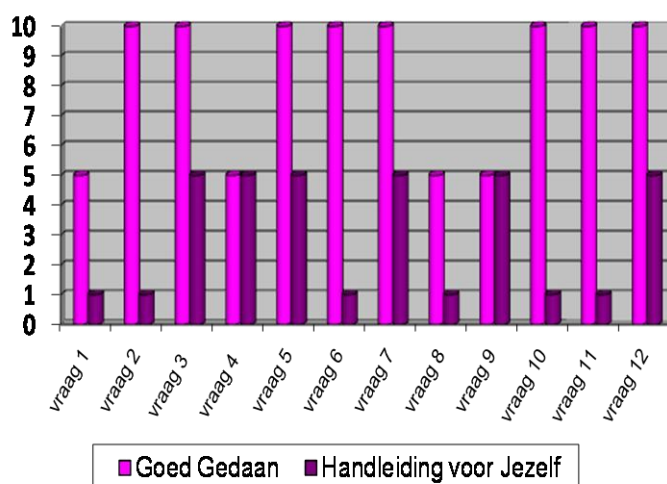
Deze indeling geeft je als leerkracht en gebruiker van de methode een helder beeld en zorgt ervoor dat je ook gericht kunt zoeken en terug kunt grijpen op een les met een bepaald inzicht als dit nodig is.

3. Wat bieden de methodes 'Goed Gedaan!' en 'Handleiding voor Jezelf' op gebied van seksueel (overschrijdend) gedrag?

Aan de hand van de opgestelde kijkwijzers heb ik de twee methodes nader bekeken. De ingevulde kijkwijzers zitten bij de bijlagen. Hieronder is een grafiek weergegeven van de uitkomsten van deze kijkwijzer. Deze uitkomsten zullen verder worden toegelicht in het hoofdstuk 'Vastgestelde ervaringen'.

De kijkwijzer bestaat uit de volgende vragen:

1. Overzichtelijke bladzijden.
2. Duidelijke uitleg voor de leerkracht.
3. Sluit aan bij de LVG doelgroep.
4. Sluit aan bij de ontwikkelingsleeftijd.
5. Opdrachten zijn duidelijk.
6. Opbouw van de opdrachten is hetzelfde en komt steeds terug.
7. Visuele ondersteuning.
8. Systematische opbouw in kleine stapjes in de opdrachten.
9. Sluit de lengte van de lessen aan bij de doelgroep?
10. Wordt er gebruik gemaakt van een leerlingvolgsysteem?
11. Is er oudercontact? En op welke manier?
12. Wat valt mij op?
13. Lessen die er voor mij uitspringen.

Hoofdstuk 4 (Her) Ontwerp

Het soort onderzoek dat ik ga doen is een ontwerpgericht onderzoek. Ik heb hiervoor gekozen, omdat ik wil gaan kijken wat voor lessen ik kan geven die aansluiten bij de doelgroep. Er zijn wel lessen 'op de markt', maar die passen niet voldoende bij de doelgroep. Vandaar een ontwerpgericht onderzoek.

4.1 Methodologische verantwoording

Andriessen (2007) geeft bij een ontwerpgericht onderzoek een aantal punten waar op te letten bij het doen van onderzoek, namelijk:

1. De vraag is afgebakend en relevant.
2. De onderzoeksvraag past bij de school.
3. De onderzoeksvraag heeft ook consequenties voor de vraag om kwaliteitszorg.
4. De aanpak is functioneel, er wordt niks nieuws ontwikkeld.
5. Het plan wordt gecommuniceerd met de collega's, ouders en management van de school.
6. Het onderzoeksplan wordt zo uitgevoerd dat het controleerbaar en betrouwbaar van kwaliteit is.
7. De resultaten zijn valide en adequaat.
8. Het onderzoek is binnen de gestelde onderzoekstermijn haalbaar.

4.2 Opzet van het onderzoek

Hiervoor heb ik een plan van aanpak opgesteld, aan de hand van Harinck (2006) en Kallenberg (2007).

<u>Onderzoeksvraag</u>				
<i>Hoe kom ik tot een betere begeleiding van leerlingen die seksueel grensoverschrijdend gedrag vertonen, binnen mijn LVG groep?</i>				
Deelvragen	Doelgroep	Dataverzameling	Data-analyse	Tijdspad
1. Wat wordt verstaan onder kinderen met een licht verstandelijke handicap?	Ikzelf	Literatuur onderzoek	Samenvatten	September - december 2010
2. Wat is 'normaal' seksueel gedrag voor kinderen tot en met twaalf jaar?	Ikzelf	Literatuur onderzoek	Samenvatten	September - december 2010
3. Wat wordt verstaan onder seksueel overschrijdend gedrag?	Ikzelf	Literatuur onderzoek	Samenvatten	September - december 2010
4. Waarin verschilt de ontwikkeling	Ikzelf	Koppeling van literatuur aan de	Samenvatten	September - december 2010

van kinderen met een licht verstandelijke handicap hierin?		vorige deelvragen		
5. Wat hebben mijn leerlingen nodig op sociaal emotioneel gebied?	Leerlingen	Enquête / vragenlijst + eventueel een gesprek	Inventarisatie maken van hetgeen de leerlingen graag zouden willen (resultaten uitzoeken)	Januari – februari 2011
6. Welke methodes zijn geschikt voor mijn groep op gebied van seksueel overschrijdend gedrag?	Leerlingen + methode	Evaluatie / vergelijkingsformulier	Evaluatie van het vergelijkingsniveau. Wat ga ik gebruiken, wat is passend voor mijn groep?	Maart – april 2011
7. Wat bieden de methodes Goed Gedaan en Voor Jezelf op gebied van seksueel (overschrijdend) gedrag?	Leerlingen + methode	Evaluatie / vergelijkingsformulier	Evaluatie van het vergelijkingsniveau. Wat ga ik gebruiken, wat is passend voor mijn groep?	Maart – april 2011
9. Welke onderdelen van 'Goed Gedaan!' en 'Handleiding voor Jezelf' passen bij mijn groep en hoe ga ik deze gebruiken om een zinvolle invulling te geven aan de lessen?	Ikzelf + leerlingen + methode	Conclusies trekken over een gerichte handelingswijze van de leerlingen in mijn groep Reflectie op het onderzoek Presentatie van het onderzoek in de intervisiegroep		April – mei/juni 2011

4.3 Ethische spelregels

Dan zijn er nog de ethische spelregels, die een rol spelen bij het doen van onderzoek. In Boerman (2008) worden deze spelregels een set van principes genoemd. Deze omvat zes punten in kader van de ethische reflectie bij het doen van praktijkonderzoek.

Ik zal hieronder per punt mijn ethische overweging toelichten.

➤ **Vertrouwen, bedrog en zelfbedrog**

Op mijn school heb ik verteld waar ik me in mijn onderzoek op ga richten. Op school heb ik af en toe gesprekken met de orthopedagoog en de directeur over mijn onderzoek. Met collega's bespreek ik ook regelmatig wat ik aan het doen ben, zo weten zij wat ik aan het doen ben en deze gesprekken helpen mij weer verder in het onderzoek.

➤ **Zorgvuldigheid en nalatigheid**

Tijdens de LOL bijeenkomsten is er vaak gesproken over het formuleren van de juiste vragen. Hierin wordt de naam van de school anoniem gehouden. Het verslag wordt regelmatig opgestuurd naar de critical friend en de begeleider.

➤ **Volledigheid en selectiviteit**

Alle resultaten zal ik verwerken in dit onderzoek. Dan wel in het verslag zelf als in de bijlagen van het verslag.

➤ Concurrentie en collegialiteit

Het samenwerken met mijn collega-studenten is erg prettig. We zijn open naar elkaar en we helpen elkaar om beter en verder op weg te komen.

➤ Publiceren, auteurschap en geheimhouding

Dit meesterstuk is na afronding voor anderen zichtbaar.

➤ Onderzoek en opdracht

Dit onderzoek doe ik, omdat het past bij mijn klas waar ik op dit moment in werk. Het is niet in opdracht van mijn directeur. Maar wordt wel op school besproken, zodat iedereen weet waar ik mee bezig ben.

4.4 Triangulatie, validiteit en betrouwbaarheid

Voor mijn theoretische onderbouwing heb ik zoveel mogelijk gebruik gemaakt van verschillende literatuur. Deze zijn terug te vinden in mijn literatuurlijst.

Voor de praktische onderbouwing, de praktische deelvragen heb ik twee methodes gebruikt. Uit deze methodes ga ik hetgeen halen wat ik voor mijn groep van belang vind. Dit doe ik met behulp van een kijkwijzer. Deze kijkwijzer heb ik zelf ontwikkeld, naar aanleiding van de theorie die ik heb bestudeerd.

Het gaat in dit onderzoek uiteindelijk om het onderzoeken van de twee methodes en om daar relevante lessen uit te halen.

Hierbij is het ook van belang dat ik weet wat mijn leerlingen belangrijk vinden. Daarom heb ik voor hen een lijst gemaakt die ingevuld kon worden. Dit komt dan ook weer terug in de kijkwijzer.

4.5 Koppeling naar inclusie

In mijn opiniërend artikel over inclusie is mijn stelling 'INCLUSIE = ILLUSIE'. Hiermee bedoel ik te zeggen dat het voor de doelgroep waar ik in werk niet haalbaar is om te integreren in het reguliere onderwijs. Deze doelgroep vraagt om zo'n specifieke aanpak, ook omtrent het onderwerp seksualiteit, dat je daar op een andere manier op moet inspelen.

Deze leerlingen zijn geen burgers met een actieve, volwaardige deelname in de maatschappij. De problematiek van de leerlingen is te groot en vraagt om een drie milieus voorziening. Ze hebben dermate bescherming, sturing en begeleiding nodig om goed te kunnen functioneren. Deze leerlingen hebben niet alleen op het gebied van schoolse vaardigheden, maar ook op het gebied van vrijetijdsbesteding sturing en begeleiding nodig. Deze sturing en begeleiding krijgen zij binnen een drie milieus voorziening.

De groep leerlingen die het onderwijs volgt als hierboven omschreven, krijgt niet voldoende sturing, begeleiding en bescherming binnen het 'regulier' inclusief onderwijs.

Zij hebben meer en specifiekere behoeften die te groot zijn om op in te spelen binnen een reguliere setting.

Gezien de problematiek zou je zowel deze leerlingen als de andere leerlingen te kort doen.

Deze leerlingen zijn immers niet voor niets vaak door een rechter in een drie milieus voorziening geplaatst. (Een driemilieu voorziening is een plek waar wonen, werk en vrijetijdsbesteding onder één 'dak' vallen.)

Hoofdstuk 5 Specifieke oplossing

Door de informatie die ik in de vorige hoofdstukken heb vergaard weet ik nu wat belangrijk is voor de doelgroep waarmee ik werk.

Zo is het bijvoorbeeld heel erg belangrijk dat seksueel gedrag niet wordt afgekeurd, maar dat je benoemt dat dit niet gepast is in de situatie op dat moment.

En is het belangrijk voor kinderen om in de opvoeding alle lichaamsdelen van kinderen te benoemen en niks over te slaan, want dit kan kinderen de indruk geven dat een bepaald deel van hun lichaam niet bestaat.

Maar deze kinderen hebben ook veel duidelijkheid nodig. Veel visuele ondersteuning en uitleg bij de dingen die zij doen en ondernemen.

Dit heb ik allemaal meegenomen in de kijkwijzer die ik heb ontwikkeld om de twee methodes, 'Goed Gedaan!' en 'Handleiding voor Jezelf', te bekijken. Om zo belangrijke lessen of lesdelen eruit te halen die ik kan gebruiken voor mijn onderzoek.

De vragen, ofwel kijkpunten, die ik heb gebruikt in mijn kijkwijzer zijn:

1. Overzichtelijke bladzijden.
2. Duidelijke uitleg voor de leerkracht.
3. Sluit aan bij de LVG doelgroep.
4. Sluit aan bij de ontwikkelingsleeftijd.
5. Opdrachten zijn duidelijk.
6. Opbouw van de opdrachten is hetzelfde en komt steeds terug.
7. Visuele ondersteuning.
8. Systematische opbouw in kleine stapjes in de opdrachten.
9. Sluit de lengte van de lessen aan bij de doelgroep?
10. Wordt er gebruik gemaakt van een leerlingvolgsysteem?
11. Is er oudercontact? En op welke manier?
12. Wat valt mij op?
13. Lessen die er voor mij uitspringen zijn.

Per vraag heb ik aangegeven of dit een goed (+), matig (+-) of niet goed (-) was.

Hier heb ik dan een aantal punten aangekoppeld, namelijk als volgt:

Goed	+	10 punten,
Matig	+ -	5 punten,
Niet goed	-	1 punt.

Om duidelijk aan te geven wat de verschillen zijn per methode, heb ik deze puntenaantallen gemaakt. Zodat dit in een diagram kon worden weggezet.

De ingevulde kijkwijzers zijn verwerkt in de bijlagen.

Verdere uitleg en mijn interpretatie van deze verzamelde gegevens worden toegelicht in het hoofdstuk 'Vastgestelde ervaringen'.

Hoofdstuk 6 Vastgestelde ervaringen

6.1 Koppeling theorie naar praktijk

Nu ik de kijkwijzer voor beide methoden heb ingevuld kan ik in dit hoofdstuk conclusies gaan trekken.

De deelvraag *‘Welke onderdelen van ‘Goed Gedaan!’ en ‘Handleiding voor Jezelf’ passen bij mijn groep en hoe ga ik deze gebruiken om een zinvolle invulling te geven aan de lessen?’* komt hierbij naar voren.

Ik zal hierbij ook een koppeling maken naar de literatuur.

De methodes die ik met elkaar heb vergeleken zijn methodes die allebei een andere opzet hadden.

De methode ‘Goed Gedaan!’ is voor klassen, en heeft zijn lessen gericht op groepen leerlingen, ingericht naar de jaargroepen van de basisschool.

De methode ‘Handleiding voor Jezelf’ is op het individu gericht, voor leerlingen met een bepaalde stoornis, die meer begeleiding nodig hebben op sociaal-emotioneel gebied. Deze methode is puur gericht op werken in één op één situaties.

Als ik als eerste kijk naar ‘Goed Gedaan!’ dan springen daar drie lessen voor mij uit die ik erg interessant vind voor het onderwerp dat ik heb gekozen, namelijk:

‘Goed Gedaan!’, Groep 4

Les 8: Wat voel ik?

Les 11: Kiezen

Les 15: Ken jezelf

De drie lessen die ik heb uitgekozen om te gaan herontwerpen zijn de twee lessen die te maken hebben met emoties herkennen en met emoties delen/steunen. En een les die gaat over eerst denken en dan pas doen. Ik vond dit voor de leerlingen in mijn groep erg zinvol, omdat zij vaak dingen doen zonder na te denken welke gevolgen dit voor hen heeft.

Bij ‘Handleiding voor Jezelf’ heb ik ook wat ‘lessen’ die mij zeer aanspraken, namelijk:

‘Hoe ik denk en voel.’ Gedachten en gevoelens (deel 1 voor kinderen) (praatboek)

Blz. 15 Gevoelens

Blz. 17 Ik weet geen gevoelens

Blz. 20 Zo maar een gevoel

Blz. 23 Contact met mensen

Blz. 28 Gevoelens: Nuttig?

Blz. 30 Gevoelens hebben nut

Blz. 31 Blij

Blz. 32 Teleurgesteld

Blz. 34 Boos

Blz. 39 Gevoelend meten: Thermometer

Blz. 41-51 Oefeningen denken en voelen

Hoe ben ik...?’ Ontdekkingstocht bij mezelf (praatboek)

Blz.41 Lachen en Huilen

Dit zijn meer allemaal korte stukjes en geen complete lessen.

Ik zal niet alle werkbladen hiervan gebruiken, maar alleen degene die passen bij de lessen die ik ga maken.

Mijn doel is om dit, of delen ervan, toe te voegen aan de lessen die ik uit ‘Goed Gedaan!’ heb gehaald. Om zo complete lessen te krijgen die voor mijn leerlingen een toegevoegde waarde hebben, als het gaat om seksueel overschrijdend gedrag. Seksueel gedrag heeft te maken met gevoelens, vandaar dat ik mij daar in de lessen ook op richt. De les van ‘Goed Gedaan!’

gaat over eerst denken en dan pas doen, sluit hier mooi bij aan. Ik wil proberen om mijn leerlingen meer bewust te maken van de dingen die zij doen en welke consequenties dat daadwerkelijk heeft.

Als ik kijk naar de literatuur die ik heb bestudeerd dan zitten de meeste van mijn leerlingen nog in de fase van de nieuwsgierigheid. Het is nog allemaal nieuw en spannend. De leerlingen zijn zich wel bewust van hun eigen identiteit. De fase van de relatievorming en het inleven in een ander is voor mijn leerlingen nog erg moeilijk. Dit is iets wat zij in hun ontwikkeling hebben gemist, dit kan mede komen doordat zij vaak in een verstoord milieu leven of al vroeg uit huis worden geplaatst en al veel plekken hebben gekend in hun jonge leven.

De voorwaarden die worden geschetst voor een gezonde seksuele ontwikkeling zijn daardoor vaak niet aanwezig geweest of in een mindere mate aanwezig geweest. Van belang is om dit mee te nemen in de te geven lessen, zodat de leerlingen zich ook veilig voelen.

6.2 Herontwerp lessen

Ik zal vijf lessen herontwerpen waarbij ik gebruik maak van zowel 'Goed Gedaan!' als 'Handleiding voor Jezelf'.

De complete lessen zijn terug te vinden in de bijlagen.

Hieronder volgt een korte beschrijving van de inhoud van de vijf lessen:

Les 1: Bang, boos, blij en verdrietig

Als basis wordt de les van 'Goed Gedaan!', Groep 4, Les 8 Wat voel ik? gebruikt. Verder zal er gebruikt worden gemaakt van 'Handleiding Voor Jezelf' 'Hoe ik denk en voel' werkbladen 9 en 12.

Er wordt in deze les een start gemaakt met gevoelens. Het begrip gevoelens komt aan de orde. Iedereen heeft gevoelens, maar hoe zit dat bij de leerlingen zelf?

Het verhaal 'Verdwaald' wordt voorgelezen en met de leerlingen besproken. Wat gebeurde er in het verhaal, hoe kwam dat en wat gebeurde er toen ze weer terug waren?

Ook komt er een stukje over contact maken aan de orde. Iedereen maakt contact, maar dit kan op meer manieren dan alleen met elkaar praten.

Les 2: Herkennen van gevoelens

In deze les zullen we verder gaan met de uitwerking van 'Goed Gedaan!' les 8. Het werkblad wat hierbij hoort zullen we bespreken. Ook zullen we samen proberen een plaatje te tekenen bij verschillende emoties. Aan de emoties wordt dus een visueel beeld 'geplakt'.

Ook wordt er besproken hoe je iemand kan helpen die boos, blij, bang of verdrietig is.

Als verdere ondersteuning zal er gebruik worden gemaakt van 'Handleiding Voor Jezelf' 'Hoe ik denk en voel' werkblad 15.

Les 3: Vervelen, hoe voelt dat?

In les 3 gaat het om emoties herkennen aan de hand van een bepaalde gebeurtenis, vervelen. Wat doen de leerlingen als ze zich vervelen? En wat hebben ze voor oplossing? Maar vooral, hoe voelt dat nou om je te vervelen? Het is een uitwerking op een specifiek onderwerp met als doel om te kijken wat je daarbij voelt.

Les 4: Geheimpjes!

Deze les gaat over geheimen. Wat zijn leuke geheimen en wat zijn minder leuke of akelige geheimen. Welke gevoelens passen daarbij? Wat moet je doen als iemand je een leuk geheim vertelt en wat moet je doen als iemand je een akelig geheim vertelt?

Om weer een koppeling te maken met de gevoelens wordt er afgesloten met een werkblad dat gaat over gevoelens. De leerlingen moeten bij alle gevoelens een situatie bedenken die zij hebben meegemaakt dat ze zich zo voelde. Hoe voelde je je bij boos en waarom was dat. En hoe zat dat bij teleurgesteld, bij blij en bij onzeker?

Les 5: Kiezen!

Deze les gaat over keuzes maken. Dit is voor mijn doelgroep erg moeilijk. Ze reageren vaak heel impulsief, om hiermee bezig te gaan is erg goed voor hen!

Het begint met een verhaal waarin het onderwerp wordt aangesneden. Dan gaan de leerlingen in groepjes het spel spelen, waarbij ze keuzes moeten maken. Dit onder begeleiding van een leerkracht.

Als afsluiting van de les vullen de leerlingen een werkblad in, waarin zij bij allemaal verschillende onderwerpen keuzes moeten maken of ze het leuk of niet leuk vinden.

Hoofdstuk 7 Effecten van acties

In dit hoofdstuk zullen de bevindingen van de geven lessen uit hoofdstuk 6 worden besproken.

Na de lessen die ik heb gegeven zal ik een logboek bijhouden.

In deze evaluatie zal ik per lesfase omschrijven hoe het ging, wat deden de leerlingen, hoe reageerden de leerlingen op de les. Aan het eind van elke les zal ik de leerlingen vragen hoe zij de les vonden.

Hieronder zal ik kort per les beschrijven hoe het ging.

De gehele evaluaties zijn terug te vinden in bijlage 4.

Korte weergave van de evaluatie per les

Les 1: Bang, boos, blij en verdrietig

Dit was de eerste les die ik ging geven. Ik wilde het in de eerste instantie met de hele groep doen, maar door omstandigheden kon dit niet. Omdat ik toch de lessen wilde geven heb ik de les aan twee leerlingen gegeven.

Dit ging leuk en erg goed.

De leerlingen deden enthousiast mee, gaven serieuze antwoorden en kwamen ook echt met voorbeelden uit de praktijk. Dit vond ik erg leuk.

Wel merkte ik dat het voor één leerling erg moeilijk was om zich op de les te concentreren, niet uit desinteresse, maar vanuit zijn problematiek. Hij reageert erg sterk op zowel interne als externe prikkels.

Les 2: Herkennen van gevoelens

Omdat het me bij les 1 goed was bevallen om de les aan twee leerlingen te geven, heb ik dat deze les weer gedaan.

Deze keer aan twee andere leerlingen.

Dit zorgde er wel voor dat ik wat uit de vorige les extra moest herhalen, maar dit was makkelijk toe te passen.

De emoties/gevoelens hebben we besproken en ook 'nagedaan'. Welk gezicht hoort bij welke emotie? Dit vonden ze best moeilijk in het begin. Maar toen één leerling begon, ging de ander erin mee, dit ging erg leuk.

Het onderdeel uit de kern, het boekje maken met de emoties heb ik overgeslagen deze les, omdat het anders teveel werd. Het was voor de leerlingen moeilijk om hun concentratie vast te houden.

Dat is iets wat ik eruit haal en met de hele klas ga doen.

Aan het eind van de les vroeg ik deze leerlingen wat ze van de les vonden. Één leerling zei het volgende: 'Goed. kan ik beter praten met de juf. Dan weet ik dat er een andere leerling is die me kan helpen als ik boos ben.'

Les 3: Vervelen, hoe voelt dat?

Ook deze les heb ik aan twee leerlingen gegeven. Twee leerlingen die nog niet aan de beurt waren geweest. Voor deze leerlingen was het iets moeilijker. Beide leerlingen waren wat jonger in leeftijd. Na wat 'opstartproblemen' zijn we luchtig begonnen aan de les. Tijdens de les heb ik geprobeerd om veel voorbeelden uit de praktijk te halen en de leerlingen ook veel complimenten te geven. Zodat ze positiever aan de les mee konden doen.

Ik merkte dat dit positief werkte.

Wat ik tijdens de les heb veranderd is, dat we bij de werkbladen gingen kleuren. We hebben het samen gedaan. Plaatje voor plaatje besproken. Dit was voor de leerlingen prettiger, ze hadden echt wel de hulp nodig.

Bij het werkblad over wel en niet leuk kwam ook straf naar voren. Dit vond één leerlingen wel leuk, want dan mocht hij naar OTL, naar meneer Ronnie.

Bij ons op school is er namelijk een aparte ruimte met twee onderwijstoeleiders. Hier kunnen de leerlingen naartoe kunnen als ze het even moeilijk hebben, om rustig te worden. Deze leerling vindt het daar echter alleen maar leuk, dus ook als hij daar voor straf naartoe moet vindt hij dat niet erg. Hier heb ik de dagen daarna meteen aandacht aan besteed. Door andere oplossingen te bedenken als hij iets deed wat niet mocht en er een consequentie moest komen.

Les 4: Geheimpjes!

Deze les heb ik ook weer aan twee leerlingen gegeven.

We deden dit in de klas aan mijn bureau, maar het was in de rest van de klas best onrustig.

Dit was voor de leerlingen lastig, ze waren snel afgeleid.

Het was een leuke, maar ook onrustige les.

De leerlingen konden wel goed vertellen, vooral uit eigen beleving. Voor C. was dit lastig, hij verteld niet zoveel, en dit kwam ook uit zijn verhalen. Hij leeft erg in zijn eigen wereld, het dagdromen kwam hem dus wel bekend voor, maar hij kon niet vertellen wat hij dan dagdroomde.

J. kon wel goed verwoorden wat hij wel eens dagdroomde en wat hij voor geheimpjes had.

Over de vervelende geheimpjes hebben we het ook gehad, dat het belangrijk is om hier over te praten en het niet voor jezelf te houden.

Les 5: Kiezen!

Deze les heb ik met twee leerlingen in een aparte ruimte gedaan, omdat de vorige les zo onrustig was. Dit werkte voor de leerlingen erg prettig.

Het spel vonden ze erg leuk om te spelen. Ze dachten echt na over de keuzes en konden ook goed verwoorden waarom ze ergens voor kozen.

Dit spel ga ik zeker in de klas introduceren als spel en het ook zeker spelen met ook andere leerlingen.

De afsluiting heb ik niet gedaan.

Dit was te lang voor de leerlingen en na het spelen van het spel, was het helemaal moeilijk om zich nog op de werkbladen te concentreren.

Ik ben van plan om deze laatste werkbladen met alle leerlingen te maken. Alle leerlingen hebben namelijk meegedaan aan minimaal één les, dus vind ik dat een mooie en toch nog gezamenlijke afsluiting.

Hoofdstuk 8 Bevindingen

In dit hoofdstuk zal ik de bevindingen uit het vorige hoofdstuk analyseren

Mijn allereerste bevinding is dat ik het erg leuk vond om de lessen te geven. Ik merkte dat de leerlingen er ook serieus mee omgingen en echt meededen met de lessen. Ze haalden voorbeelden uit de praktijk, dingen die dezelfde dag of een dag eerder plaats hadden gevonden. Ze maakten de lessen ook echt eigen op deze manier.

Ik heb nog wel dingen veranderd aan de lessen terwijl ik ze aan het geven was. Omdat ik merkte dat het bijvoorbeeld dan beter werd opgepakt door de leerlingen. Of als de lessen te lang duurden en ik merkte dat de concentratie minder werd. Heb ik hier en daar wat ingekort of overgeslagen.

Dit zijn allemaal kleine dingen die ik in hoofdstuk 9 ook nog zal aanhalen.

De bevinding die het meest opvallend is, vind ik dat ik de lessen heb gegeven in kleine groepjes. Dit omdat het anders niet haalbaar was. Tegelijkertijd beviel me dit wel erg goed.

Al was het niet het doel, voor de leerlingen werkte het ook prettig. Ze zijn eigenlijk niet gewend aan klassikale lessen. Dus het is een mooi begin van samenwerken en naar elkaar luisteren. Ook hier zal ik in hoofdstuk 9 nog even op terug komen.

Wat ik bij de leerlingen merkte was dat ze het erg leuk vonden en ook goed meededen. Ze konden zich op hun manier echt inleven in de lessen. Het bleef daardoor heel dicht bij de leerlingen zelf. Ik heb dit ook gestimuleerd door situaties te schetsen die voor hen bekend waren. En het echt op hen te betrekken.

Aan het eind van elke les heb ik de leerlingen natuurlijk gevraagd wat ze er zelf van vonden. De reacties die ik dan kreeg vond ik erg leuk en positief. Hier heb ik in hoofdstuk 7 ook al het een en ander over benoemd.

Hoofdstuk 9 Successen en verbeteringen

Aanbevelingen vanuit de theorie naar de praktijk

De lessen die ik heb gemaakt heb ik gemaakt voor de hele groep. Ik merkte echter al snel dat dit op dit moment in mijn klas niet haalbaar was en heb het daarom anders aangepakt. Er heerste zodanig onrust in zowel de klas als in de school, dat de leerlingen erg snel afgeleid waren door externe prikkels.

Als ik kijk naar de literatuur en de vragenlijst die ik voor de leerlingen heb gemaakt. Komt daarin duidelijk naar voren dat de leerlingen het prettiger vinden om in de kring te werken, dan vanaf hun eigen tafel. En dat ze het fijner vinden om voorgelezen te worden en dat er plaatjes bij de tekst staan, dan dat ze alleen moeten lezen en dat er geen plaatjes zijn.

Tijdens het geven van de lessen heb ik twee tafels aan mijn bureau gezet. Hier ben ik samen met de twee leerlingen gaan zitten. Zo zaten ze dicht bij mij, kon ik de teksten voorlezen met mijn vinger bij de tekst zodat de leerlingen het toch ook mee konden volgen.

Voor de leerlingen was dit ook prettiger omtrent de prikkels in de rest van de klas. Als ze verder bij me vandaan zouden zitten, dan zouden ze sneller afgeleid zijn en is het moeilijker om ze er weer bij te halen. Als de leerlingen dicht bij me zitten kan ik ze met een klein gebaar weer 'bij de les halen'. Als ze verder weg zitten zal ik bijvoorbeeld mijn stem moeten verheffen. Dit gaat natuurlijk weer ten koste van de les, het is tenslotte een korte onderbreking, als de leerlingen dicht bij me zitten gaat het minder ten koste van de les zelf. Ik weet echter dat dit lang niet altijd kan en dat het voor alle leerlingen belangrijk is om aan deze lessen deel te nemen, zeker gezien hun problematiek.

Omdat ze het echter niet gewend zijn om op deze manier les te krijgen is het voor mij een begin. Zo kunnen de leerlingen wennen aan de lessen. De groepjes kunnen geleidelijk groter gemaakt worden. Om toe te werken naar klassikale lessen.

Wat betreft de opbouw en de lay-out van de werkbladen heb ik rekening gehouden met de doelgroep. Wat voor de leerlingen prettig is. Plaatjes erbij, zodat het voor hen duidelijker wordt en zo weinig mogelijk tekst.

Waar ik echter achterkwam tijdens het geven van de lessen, is dat er nog aardig wat geschreven moet worden op de werkbladen. Dit is nog niet voor alle leerlingen haalbaar. Ik kon het nu oplossen door dit voor degene die het moeilijk vond om te schrijven het zelf op te schrijven. Maar als ik de lessen geef aan de hele groep, acht leerlingen, dan is dat niet meer haalbaar. Wat ik dan zou doen is de antwoorden mondeling bespreken, dit is ook wat de leerlingen aangeven prettig te vinden.

Als ik terugkijk naar de literatuur die ik heb gezocht over de seksuele ontwikkeling van kinderen dan beschrijft Droef dit in verschillende periodes. De leerlingen die bij mij in de klas zitten zouden volgens dit stuk in de fase van acht tot twaalf jaar zitten. Wat betekent dat ze in de pubertijd komen, dat verliefde gevoelens heftiger worden en dat er emotionele stemmingswisselingen kunnen voorkomen.

Wat ik bij mijn leerlingen zie is dat ze daar nog lang niet zijn. Ze zijn eerder bezig met het ontdekken en het nog ontwikkelen van een eigen identiteit, de fase van twee tot vier jaar.

Dit betekent dus ook dat ik hier in mijn lessen rekening mee gehouden heb. Het gaat echt nog over het begin. Welke gevoelens en emoties zijn er waar horen die bij. Het uitdiepen hiervan. Hier komt ook een stukje bij over wat wel en niet gewoon is, wat doe je in bepaalde situaties wel en wat niet. Hier heb ik geprobeerd op in te spelen tijdens de lessen en de voorbeelden die de leerlingen gaven.

Wat Mevissen (2005) benadrukt is dat kinderen of volwassenen met een beperking niet zelf om hulp vragen als er een probleem is, maar dat hun omstanders dat doen.

Als professionals is het belangrijk om ook kinderen met een (lichte) beperking te blijven stimuleren en motiveren. Zodat zij zich verder kunnen blijven ontwikkelen en ontplooiën. Dit is ook wat ik als doel heb gehad bij het maken van de lessen. Het is voor de leerlingen een moeilijk onderwerp, maar ik heb ervaren dat zij er op hun niveau zeker over kunnen praten en voorbeelden kunnen geven. En dat ze vaak ook wel weten hoe het is en wat ze moeten doen. Alleen door hun impulsen is het moeilijk om zich dat te herinneren en ook daadwerkelijk zo te handelen als ze boos of verdrietig zijn.

Hebben mijn inzetten voldoende resultaat gehad?

Ik vond het erg leuk om de lessen die ik had gemaakt toe te passen in de praktijk. Toch blijkt het dat in de praktijk dingen anders uitpakken dan als je het achter je computer bedenkt.

Zo had ik bedacht dat ik de lessen aan de hele groep zou geven en dit is ook nog steeds wat ik ambieer. Maar ik heb ervaren dat dit in het begin, zeker als je start met het geven van dit soort lessen, dit moeilijk haalbaar is.

Zo was er in de periode dat ik de lessen wilde geven erg veel onrust in de klas, de leerlingen hadden veel moeite om zich goed te kunnen concentreren. Er was ook veel onrust binnen de school, waardoor een les met de hele groep niet realiseerbaar was.

De lessen geven aan een klein groepjes zou beter uitpakken. Al is het voor de andere leerlingen dan weer moeilijk om voor zichzelf wat te doen en degene die met de les bezig waren niet af te leiden. Ik heb toen op de dagen dat mijn stagiaire aanwezig was de lessen gegeven. Zo kon ik me volledig richten op de lessen en de leerlingen aan wie ik de les gaf. De andere leerlingen konden voor vragen terecht bij de stagiaire.

De lessen die ik heb gegeven zijn een begin. Het is belangrijk om dit voort te zetten en met de leerlingen bezig te blijven gaan met gevoelens.

Zeker omdat ze hebben laten zien dat ze in staat zijn om hier daadwerkelijk op hun eigen niveau over te praten. En ze ook aan je laten merken dat ze het leuk en prettig vinden. Dat ze er wat van leren.

Op zo'n korte termijn is natuurlijk niet te zeggen of de lessen iets 'doen' wat betreft de seksuele ontwikkeling en het seksueel overschrijdend gedrag.

Ik zou ook kunnen zeggen: het resultaat is dat de leerlingen hebben laten zien dat ze hier daadwerkelijk over kunnen praten, dat ze het leuk vinden en dat het dus heel erg belangrijk is om hiermee door te gaan!

Literatuurlijst

Boeken

(2010). *Van zandkorrel tot Parel*. Hengelo.

Andriessen, D. (2007). *Onderzoeken en Ondervinden in het HBO*.

Boerman, R. (2008). Ethische uitgangspunten bij praktijkonderzoek.

Droef, S. v. (2004). *Kinderen en seksualiteit*. Utrecht/Antwerpen: Kosmis Uitgevers.

Droef, S. v. (2007). *Kleine mensen grote gevoelens*. Amsterdam: Uitgeverij Ploegsma.

Drost, J. (2010). Maatschappelijke participatie door (jonge) mensen met een licht verstandelijke beperking. *Orthopedagogiek: Onderzoek en Praktijk*, 485-499.

Harinck, F. (2010). *Basisprincipes praktijkonderzoek*. Antwerpen - Apeldoorn: Garant.

Kallenberg, T. (2007). *Ontwikkeling door onderzoek*. Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff.

M.M.C.P. van Endschoot, M. J. (2008). LVG in beeld. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 167-180.

Mevissen, L. (2005). *Kwetsbaar & Afhankelijk Gedragsproblemen bij mensen met een verstandelijke beperking*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Nelen, M. (2010). Inclusie voor kinderen met een speciale hulpvraag. *Orthopedagogiek: Onderzoek en praktijk*, 436-447.

Nienhuis, J. (2002). Werken met LVG-leerlingen in cluster 4 scholen. Groningen: RENN 4.

Verhulst, F. C. (2002). *Inleiding in de kinder- en jeugdpsychiatrie*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.

Internet

Google 'seksueel overschrijdend gedrag' Internet WWW pagina op URL:

http://www.sensoa.be/downloadfiles_shop/algemene_gids_grensoverschr_gedrag.pdf

(geopend op 25-05-2011)

Bijlagen

1. Leerlingen vragenlijst.
2. Ingevulde kijkwijzer bij Goed Gedaan en Handleiding Voor Jezelf.
3. Herontwerp : Les 1 tot en met 5 met bijlagen.
4. Evaluatieformulier van les 1 tot en met 5.

BIJLAGE 1

Vragenlijst voor de leerling.

Hoe voel je je nu?		boos		blij
Wat vind je fijner?		alleen lezen		voorlezen
Wat vind je fijner?		met plaatjes		met tekst
Wat vind je fijner?		aan tafel		in de kring
Wil je graag meer leren over je boos, blij en verdrietig?		nee		ja
Hoe vond je deze vragen?		moeilijk		makkelijk

BIJLAGE 2

Ingevulde kijkwijzer bij Goed Gedaan en Handleiding Voor Jezelf.

Ingevulde kijkwijzer bij Goed Gedaan Groep 1, 2 en 3

Kijkpunt	+(10)	+-(5)	-(1)	Aantekening	Aantal punten
1. Overzichtelijke bladzijden.		+-		De bladzijden van zowel de handleiding als de werkbladen voor de leerlingen zijn erg duidelijk en overzichtelijk. Er wordt gewerkt met duidelijke plaatjes en tekeningen. Echter af en toe vind ik de werkbladen wel erg druk en staat er veel op, vooral in de hogere groepen, dit kan voor onduidelijkheid zorgen bij de leerlingen.	5
2. Duidelijke uitleg voor de leerkracht.	+			De handleiding is erg duidelijk. Er staat nauwkeurig omschreven waar de methode voor dient en wat er allemaal bij zit en te gebruiken is. Er wordt een goed overzicht gegeven van de inzichten en vaardigheden die worden aangeleerd. De lessen zijn erg uitgewerkt, maar en blijft voldoende ruimte voor eigen inbreng.	10
3. Sluit aan bij de lvg doelgroep.	+			De methode zorgt niet alleen voor de lessen, maar zorgt ook voor een vertaling naar andere situaties. Dit is voor de doelgroep erg belangrijk. Er zijn een aantal mogelijkheden om een vertaling te maken van de behandelde inzichten en vaardigheden naar situaties in het dagelijks leven. ▪ Ophang Zo-doen-we-dat. ▪ Praktische tips. ▪ Extra oefening. ▪ Ouderbrieven.	10
4. Sluit aan bij de ontwikkelingsleeftijd.		+-		Omdat de leerlingen in mijn groep op een laag ontwikkelingsniveau functioneren, betekent dit dat ik vaak moet kijken naar lagere groepen. Bij SO leerlingen is dit nog wel makkelijk aan te passen en past het nog wel bij hun ontwikkelingsleeftijd. Bij VSO leerlingen die een laag ontwikkelingsniveau hebben is dit lastiger. De leerlingen hebben dan andere interesses. Het is dan belangrijk om goed te kijken of het nog wel past bij de leerlingen.	5
5. Opdrachten zijn duidelijk.	+			De opdrachten zijn duidelijk en goed uit te voeren. Er zijn verschillende	10

				soorten opdrachten, doe opdrachten en opdrachten met werkbladen. Dit maakt het afwisselend.	
6. Opbouw van de opdrachten is hetzelfde en komt steeds terug.	+			De opbouw van elke les is altijd hetzelfde en heeft dezelfde onderdelen. ▪ Introductie, aan de hand van een kort verhaal. ▪ Activiteiten, waaronder vaak een activiteit met een werkblad. ▪ Afsluiting.	10
7. Visuele ondersteuning.	+			Hierbij komen voor al de ophang Zo-doen-we-dat kaarten naar voren. Dit is erg belangrijk voor de doelgroep en zo kan je nadat je de les hebt gegeven steeds weer teruggrijpen op hetgeen er is geleerd of wat is besproken.	10
8. Systematische opbouw in kleine stapjes in de opdrachten.		+-		De opdrachten worden op zich duidelijk uitgelegd, ik denk alleen dat het voor de doelgroep belangrijk is om hier kleine stapjes in aan te brengen en ook niet alles in één keer te doen, want dan wordt het teveel voor de leerlingen.	5
9. Sluit de lengte van de lessen aan bij de doelgroep?		+-		De lessen duren ongeveer een uur en hebben altijd dezelfde opbouw met vaste onderdelen. Er wordt geadviseerd om in groep 1 en 2 om de lesonderdelen te verspreiden over verschillende momenten. Indien gewenst kan daar ook voor de groep 3 tot en met 8 voor gekozen worden.	5
10. Wordt er gebruik gemaakt van een leerlingvolgsysteem?	+			Voor elke leerling kan individueel een zorgformulier worden ingevuld waardoor je snel en overzichtelijk informatie over de thuissituatie, algemene stemming en eventuele extra zorg op een rijtje hebt. De sociaal-emotionele ontwikkeling kan van elke leerling individueel vastgelegd worden en gevolgd worden van de hand van een observatielijst. Er is een apart hoofdstuk in de leerkrachten handleiding die verschillende aandachtspunten geeft voor de leerkracht voor leerlingen die ergens op uitvallen.	10
11. Is er oudercontact? En op welke manier?	+			Elke les, één keer in de twee weken een nieuw onderwerp en een ouderbrief.	10

				Hierin staat een korte omschrijving van de les en wat de leerlinge in de les leren. Er staan ook tips is voor de ouders om hun kind thuis te helpen met de vaardigheden die in de les aan bod komen.	
12. Wat valt mij op?	+			Ik vind het een erg duidelijke methode. Er wordt duidelijk beschreven wat de inhoud van de lessen is, de opbouw is altijd hetzelfde, er is gedacht aan leerlingen die ergens moeite mee hebben, er is een duidelijke koppeling naar de praktijk, er wordt contact gelegd met ouders.	10
13. Lessen die er voor mij uitspringen zijn:	Groep 4 Les 8: Eigen emoties herkennen Les 11: Eerst denken dan doen Les 15: Eigen emoties herkennen				

Ingevulde kijkwijzer bij Handleiding voor Jezelf**Hoe ben ik...?' Ontdekkingstocht bij mezelf en 'Hoe ik denk en voel.' Gedachten en gevoelens (deel 1 voor kinderen)**

Kijkpunt	+	+-	-	Aantekening	Aantal punten
(10)	(5)	(1)			
1. Overzichtelijke bladzijden.			-	De bladzijden van de werkbladen vindt ik niet overzichtelijk genoeg. Het is wat rommelig opgezet, er zit geen duidelijke lijn in.	1
2. Duidelijke uitleg voor de leerkracht.			-	Voor mij is niet duidelijk hoe deze methode precies werkt. De lessen staan er wel in, maar een duidelijke uitleg of opbouw van de lessen is er niet in terug te vinden.	1
3. Sluit aan bij de lvg doelgroep.		+-		Door de LVG doelgroep is het qua opzet erg goed en passend, omdat het vooral gebruikt wordt in 1 op 1 situaties om meer diepgang te creëren. Dit is voor LVG leerlingen erg belangrijk. In de praktijk in mijn groep is dit echter lastig te gebruiken.	5
4. Sluit aan bij de ontwikkelingsleeftijd.		+		Omdat dit boek niet gekoppeld is aan een bepaalde jaargroep, is het goed toe te passen op individuele leerlingen. Enerzijds zijn de tekeningen wat kinderachtig, anderzijds zijn de plaatjes die ze uit de realiteit halen weer goed voor wat oudere leerlingen.	5
5. Opdrachten zijn duidelijk.		+-		Als de opdrachten met leerlingen samen worden gedaan is het redelijk duidelijk voor de leerling wat hij moet doen. Het is echter gericht op 1 op 1 situaties, dus samenwerken komt niet aan de orde. Voor de leerkracht is het echter wat lastiger en minder duidelijk.	5
6. Opbouw van de opdrachten is hetzelfde en komt steeds terug.			-	De opdrachten lijken wel op elkaar maar er zit niet een bepaalde opbouw in die elke les weer terugkomt.	1
7. Visuele ondersteuning.		+-		Er wordt veel gewerkt met plaatjes en visuele ondersteuning, maar de manier waarop is getekend is wat druk. Positief punt is dat er ook plaatjes uit de werkelijkheid zijn gehaald, dit is voor wat ouderen leerlingen belangrijk, zo sluit het voor hen beter aan.	5
8. Systematische opbouw in kleine			-	De opdrachten hebben geen bepaalde systematische opbouw in	1

stapjes in de opdrachten.				kleine stapjes. Deze moet je als leerkracht zelf inbrengen , waar nodig is voor de leerling met wie je werkt.	
9. Sluit de lengte van de lessen aan bij de doelgroep?		+-		Omdat je als leerkracht erg sterk zelf kunt bepalen hoe lang de les moet duren, kan je dit goed aanpassen op hetgeen de betreffende leerling aankan.	5
10. Wordt er gebruik gemaakt van een leerlingvolgsysteem?			-	Er wordt geen gebruik gemaakt van het leerlingvolgsysteem. Het enige wat je kunt doen is de werkbladen die de leerling heeft gemaakt bewaren.	1
11. Is er oudercontact? En op welke manier?			-	Er is niet vanuit de methode een manier om ouders toe te lichten wat de leerling heeft geleerd en waar hij mee bezig is.	1
12. Wat valt mij op?		+-		Het is vooral een methode die gericht is op het individu. Je kan het gebruiken als aanvulling op een vaste methode die je op school gebruikt. Maar het is geen methode waar je in een groep mee aan het werk kunt gaan. De uitleg voor de leerkracht is erg summier. Het is zoals de titel al zegt echt een praatboek voor 1 op 1 situaties en daarvoor erg geschikt.	5
13. Lessen die er voor mij uitspringen zijn:	‘Hoe ik denk en voel.’ Gedachten en gevoelens (deel 1 voor kinderen) (praatboek) Blz. 15 Gevoelens Blz. 17 Ik weet geen gevoelens Blz. 20 Zo maar een gevoel Blz. 23 Contact met mensen Blz. 28 Gevoelens: Nuttig? Blz. 30 Gevoelens hebben nut Blz. 31 Blij Blz. 32 Teleurgesteld Blz. 34 Boos Blz. 39 Gevoelens meten: Thermometer Blz. 41-51 Oefeningen denken en voelen Hoe ben ik...?’ Ontdekkingstocht bij mezelf (praatboek) Blz.41 Lachen en Huilen				

BIJLAGE 3

Herontwerp van de lessen, les 1 tot en met 5.

Les 1: Bang, boos, blij en verdrietig		
Gebruikte lessen: Goed Gedaan, Groep 4, Les 8 Wat voel ik? Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 15 Gevoelens Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 23 Contact met mensen		
Doel van de les: Leerlingen herkennen eigen emoties.		
Materiaal: Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 15 Gevoelens → werkblad 12 Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 23 Contact met mensen → werkblad 9 Goed Gedaan les 8, verhaal 'Verdwaald' Goed Gedaan Zo-doen-we-dat-kaart les 8		
	Werkvorm	Uitwerking
Inleiding	Individueel	De les wordt geïntroduceerd door werkblad 9 van Handleiding Voor Jezelf. Er wordt een start gemaakt met gevoelens, iedereen heeft gevoelens, maar hoe zit dat bij de leerlingen zelf? Het begrip gevoelens bespreken, wat zijn gevoelens, wie weet voorbeelden? Daarna wordt het werkblad besproken. De leerkracht leest de vragen voor en laat de leerlingen zelf de vragen beantwoorden. De leerkracht helpt de leerlingen op weg, daar waar ze moeite hebben om de vragen goed in te vullen. De antwoorden worden niet besproken, maar zijn voor de leerlingen zelf.
Kern	Klassikaal	Het verhaal van Goed Gedaan les 8, 'Verdwaald', wordt voorgelezen. Als het verhaal is voorgelezen dit verhaal met elkaar bespreken, maar ook een koppeling maken naar de leerlingen zelf. Zijn ze wel eens verdwaald, hoe kwam dat, wat gebeurde er toen ze weer terug waren? Dan gaan we de Zo-doen-we-dat-kaart bespreken. Aan de hand van de ze kaart worden de gevoelens bang, boos, blij en verdrietig met de leerlingen besproken. Laat hierbij de leerlingen ook zelf dingen vertellen die ze hebben meegemaakt en laat ze daarbij een gevoel aangeven.
Afsluiting	Klassikaal / Individueel	Ter afsluiting van deze les wordt er gebruik gemaakt van werkblad 9 van Handleiding Voor Jezelf. Dit werkblad gaat over contact maken en hoe we dat doen. Ook hier komen gevoelens aan de orde en hoe je dat dan aan anderen kan laten zien. Er komt duidelijk naar voren dat dat niet alleen gebeurd door je gezicht, maar ook door houding en gebaren. Het werkblad wordt samen met de leerlingen besproken, de leerkracht leest voor en stuurt de leerlingen over het werkblad. Samen met de leerlingen worden er voorbeelden

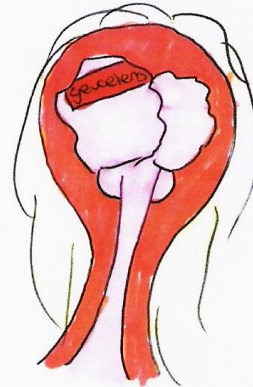
		gegeven en verteld.
--	--	---------------------

Gevoelens

Iedereen heeft gevoelens.
Ik merk de gevoelens bij mezelf:
Dat kan vaak, soms, of weinig voorkomen.
Ik merk mijn gevoel altijd als ik:

Gevoelens zijn niet altijd leuk of prettig.
Ik vind gevoelens:

- ☐ altijd leuk 😊 ☐ soms leuk 😊
☐ nooit leuk ☹️ ☐ ligt aan het gevoel 😊 ☹️

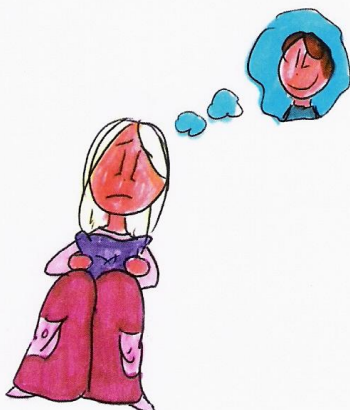

Je hebt de hele dag door gevoelens.
Ze komen zomaar ineens.
Ze gaan weer weg, snel of na een tijd.
Dat duurt soms lang..... veel te lang.
Ik denk wel eens:

- ☐ Wat heb je er aan?
☐ Waren ze maar weg!
☐ Ik heb er last van.
☐ Was ik maar altijd blij.
☐ Gevoelens: daar heb ik niks aan!

Praten over je gevoelens is vaak moeilijk.
We hebben dat meestal niet geleerd.
Ik vind de woorden
☐ niet ☐ bijna nooit ☐ soms niet.
☐ Ik kan ze moeilijk vinden.

Ik vind mijn gevoelens:

Moeilijke vragen zijn:

Wat is je gevoel?
Hoe voel je je?

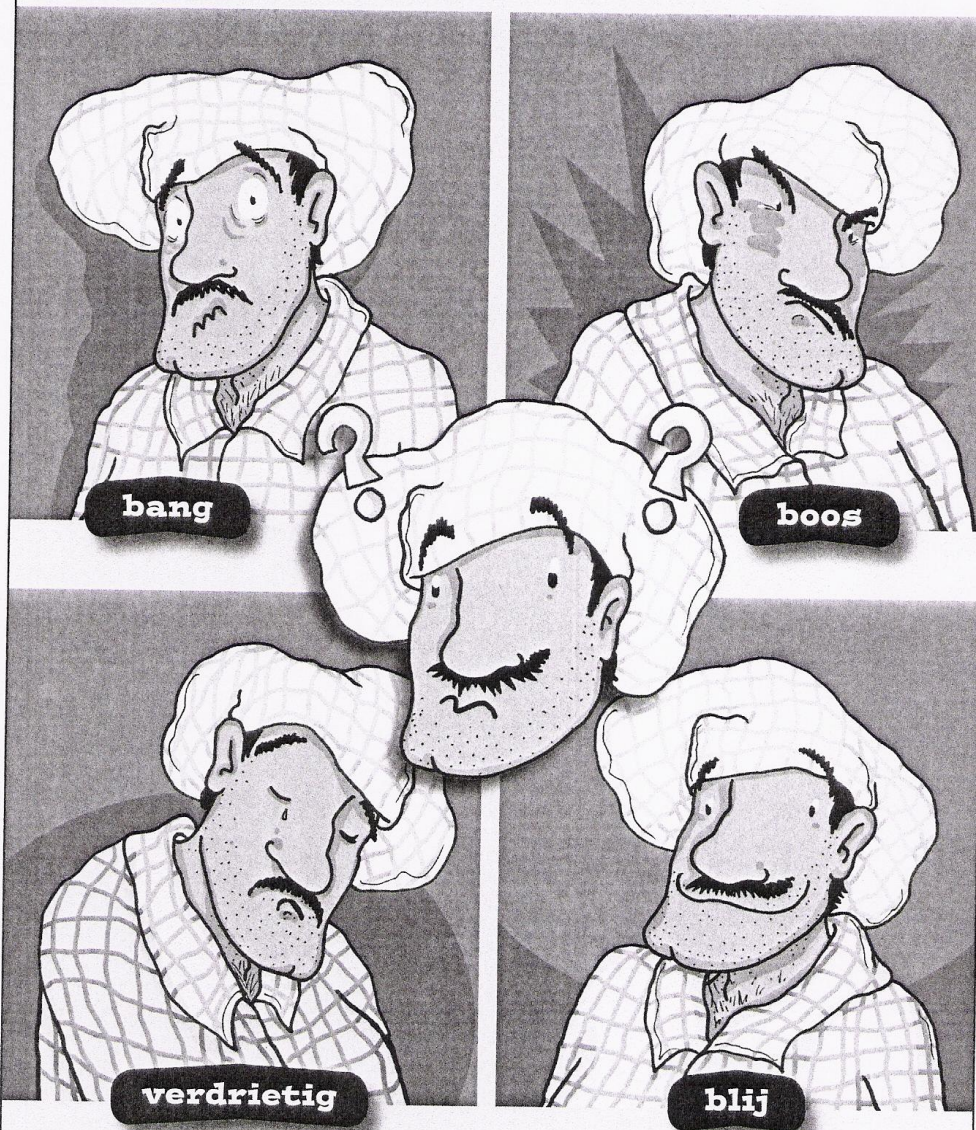
Het antwoord moet beginnen met:
Ik voel mij
Ik ben

Les 1: Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 15 Gevoelens → werkblad 12.

Les 8 Wat voel ik?

Zo
doen
we
dat

blij, bang, verdrietig of boos?
soms loopt het door elkaar

'ik ben verdrietig' en 'ik ben boos'
zijn dan allebei waar!

Goed
gedaan!

Les 1: Goed Gedaan, Groep 4, Les 8, Zo-doen-we-dat-kaart.

Contact met mensen

We maken contact op verschillende manieren.
Geef voorbeeldjes, doe het voor:

praten (fluisteren, zingen, roepen, schreeuwen)

taal
zinnen
woorden

gebaren

vriendelijke
onvriendelijke

houding

vriendelijke
onvriendelijke

ons gezicht

boos
blij
teleurgesteld
onzeker

met hulpmiddelen:

msn
chatten
e-mailen
brieven
kaartjes
telefoontje
sms'je
boeken
films
muziek

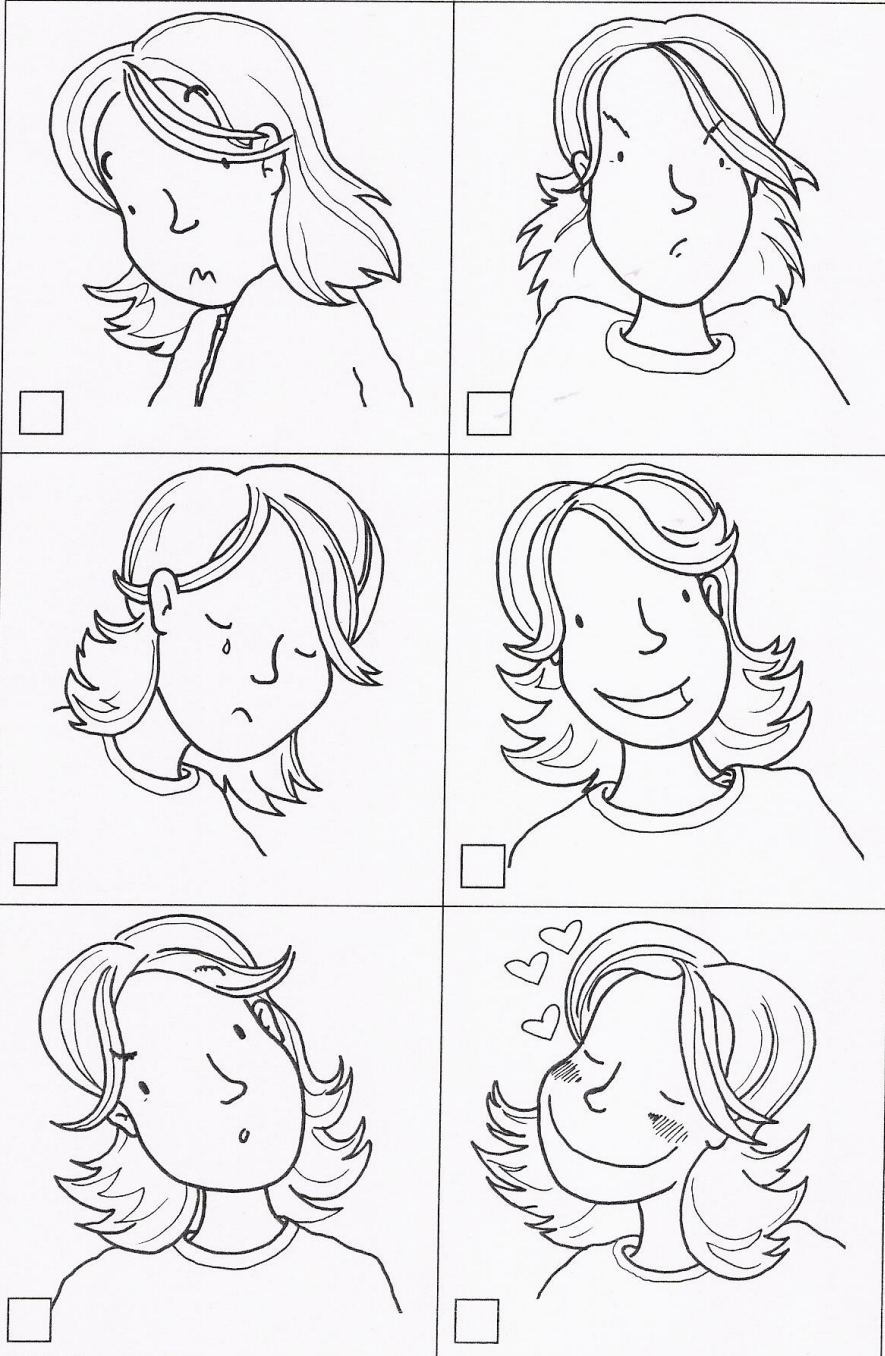

Les 2: Herkennen van gevoelens		
Gebruikte lessen: Goed Gedaan, Groep 4, Les 8 Wat voel ik? Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 17		
Doel van de les: Leerlingen kunnen emoties benoemen.		
Materiaal: Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 17 → werkblad 14 Goed Gedaan, Groep 4, Les 8 Wat voel ik? → werkblad 3 Tekerpapier en kleurpotloden of stiften Zo-doen-we-dat-kaart les 8		
	Werkvorm	Uitwerking
Inleiding	Klassikaal	Kort bespreken waar het verhaal de vorige keer over ging. Eventueel het verhaal nog een keer voorlezen. De gevoelens bang, boos, blij en verdrietig herhalen, hierbij gebruik maken van de Zo-doen-we-dat-kaart die bij les 8 hoort.
	Individueel	Werkblad 3 van Goed Gedaan wordt samen met de leerlingen gemaakt.
Kern	Klassikaal	Er wordt besproken wat je kunt doen om weer rustig te worden als je boos, blij, bang of verdrietig bent. Vragen die gesteld kunnen worden zijn: <i>Wie weet iets wat helpt als je verdrietig bent?</i> <i>Wie weet is wat helpt als je boos bent?</i> <i>Wie weet iets wat vaak helpt als je bang bent?</i> Op het bord worden twee adviezen geschreven die worden besproken: Vertel rustig wat er is. Doe iets waar je weer rustig of blij van wordt. Ook komt er aan de orde hoe leerlingen elkaar kunnen helpen. Bijvoorbeeld: - Extra aardig zijn tegen iemand die verdrietig is. - Iemand die boos is met rust laten. - Iemand die bang is, helpen met iets wat hij niet denkt te kunnen.
	Individueel	De leerlingen krijgen allemaal een lege dubbelgevouwen velletjes papier (boekje). Op de voorkant wordt de naam geschreven. We gaan de emoties bang, blij, boos en verdrietig elf tekenen. Op elke bladzijde komt een tekening die de leerling elf maakt. Daarboven wordt de emoties geschreven. Als de leerlingen hun boekje af hebben mogen ze er wat over vertellen.
Afsluiting	Individueel	Als afsluiting vullen de leerlingen samen met de leerkracht

		werkbld 14 van Handleiding Voor Jezelf in. Dit gaat over wel en niet leuk vinden. De leerkracht leest de vragen op en de leerlingen omcirkelen hetgeen hier voor hen bij past. Alle leerlingen beantwoorden aan het eind van het werkbld klassikaal twee vragen: - Wat vind je het minst leuk om te doen? - Wat vind je het leukst om te doen?
--	--	--

werkblad 3: kleuren met gevoel

Geef elk gevoel een kleur.

© Malmberg 's-Hertogenbosch

Goed gedaan! | Groep 4 | Werkblad | Les 8 Wat voel ik? 79

Les 2: Goed Gedaan, Groep 4, Les 8, werkblad 3.

Ik weet geen gevoelens!

Ik ben helemaal niet boos!
Grrrrrrrrrrrrrr....
Ik wil er NIET over praten!!!

Iedereen wil graag de hele dag blij zijn.
Meestal zijn we ook wel tevreden of blij.
Maar dat kan niet de hele dag.
Er gebeurt altijd wel iets dat tegenvalt.
Dat zijn hele gewone dingen.

Bijvoorbeeld:

Mam vraagt of ik de tafel wil dekken

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik mag langer op blijven

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik moet meteen naar bed

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik mag extra lang computeren

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik moet stoppen met computeren

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik mag niet buiten spelen

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik krijg de schuld, heb niks gedaan

☐ leuk ☐ niet leuk

Juf wil praten over een ruzie

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik ga logeren

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik ben jarig

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik moet uitleggen waarom er ruzie was

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik verlies met het spel

☐ leuk ☐ niet leuk

Mijn vriend(in) komt spelen

☐ leuk ☐ niet leuk

Het is vakantie

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik verveel me, weet niet wat ik moet doen

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik heb een goed rapport

☐ leuk ☐ niet leuk

Ik moet weer naar school

☐ leuk ☐ niet leuk

Wijs aan hoe je je voelt:

Les 2: Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 17 → werkblad 14.

Les 8 Wat voel ik?

Verdwaald

Tim en Noor gooien over met Tims nieuwe bal.
'Het is een mooie bal,' zegt Noor. 'Vooral die gouden strepen zijn mooi!' Tim knikt. 'Zulke strepen staan ook op de bal waar het Nederlands elftal mee speelt!' vertelt hij.
'O,' zegt Noor. 'Zullen we dan gaan voetballen? Op het pleintje?' Tim schudt zijn hoofd. Hij is erg blij met zijn nieuwe voetbal en wil hem graag gebruiken. Maar hij is ook bang dat zijn nieuwe bal op het hek komt en lek gaat.
'Tim en Noor!' roept Kos opeens. 'Hebben jullie mijn broer Ap gezien?' Kos staat in de deuropening van zijn restaurant en tuurt de straat af. 'Jij ging toch met Ap naar de stad?' zegt Tim verbaasd. 'Ik dacht dat jullie daar nu samen waren!'
'Ap en ik waren ook samen in de stad,' zegt Kos. 'We hebben boodschappen gedaan en daarna gingen we iets drinken op een terrasje. Toen zei Ap dat hij even kauwgum ging kopen en zo terugkwam. Maar daarna heb ik hem niet meer gezien.'
'Waar is Ap dan heengegaan?' vraagt Noor.
'Weet ik veel! Ik heb een uur op dat terras zitten wachten!' roept Kos boos. 'Ap is zeker in zijn eentje de stad ingegaan. Hij heeft mij gewoon in de steek gelaten! Wat een gemene streek!' Kos kijkt nu echt kwaad.
'Misschien kon Ap het terrasje niet meer terugvinden,' zegt Tim. 'Ap kent de stad niet en hij verstaat geen Nederlands.'
Kos schrikt. 'Denk je dat echt?' roept hij geschrokken. 'Denk je dat mijn kleine broertje verdwaald is in de grote stad?'
Tim haalt zijn schouders op. 'Dat weet ik natuurlijk niet zeker,' zegt hij. 'Maar het zou wel kunnen!'
Verdrietig gaat Kos op de grond zitten. 'Mijn arme, kleine broertje,' zucht hij. 'Helemaal alleen in de grote stad waar hij de weg niet kent en niemand kan verstaan.' Kos krijgt tranen in zijn ogen. 'Als ik Ap nog maar ooit terugzie,' zegt hij.
'Natuurlijk wel,' zegt Noor. 'Ap is geen klein peutertje. Hij is een groot mens! Hij verzint heus wel iets om weer hier te komen!'
Daar heeft Noor gelijk in, want vijf minuten later stopt er een taxi voor restaurant Kostas.
'Daar is mijn kleine broertje!' roept Kos blij als Ap uitstapt. 'Hij is weer veilig thuis!'
Kos rent naar zijn broer toe. 'Waar was je nu opeens gebleven?' roept hij en zijn stem klinkt opeens toch weer een beetje boos. 'Je moet altijd zorgen dat je bij me blijft, sufferd!'
En dan vallen de twee broers elkaar opgelucht in de armen.
'Zo, dat is ook weer opgelost,' zegt Tim. 'Zullen we dan nu maar allemaal een ijsje gaan eten? Tegen de schrik?'

Les 1 en 2: Het verhaal dat hoort bij deze twee lessen.

Les 3: Vervelen, hoe voelt dat?		
Gebruikte lessen: Goed Gedaan, Groep 4, Les 15 Ken jezelf. Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 20 Zo maar een gevoel.		
Doel van de les: Eigen emoties herkennen als het gaat om vervelen.		
Materiaal: Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 20 Zo maar een gevoel → werkblad 17. Goed Gedaan, Groep 4, Les 15, verhaal 'Dagdromen'. Goed Gedaan, Groep 4, Les 15, Zo-doen-we-dat-kaart. Goed Gedaan, Groep 4, Les 15, werkblad 10. Leeg vel A4 papier.		
	Werkvorm	Uitwerking
Inleiding	Klassikaal	Als start van de les worden begrippen bang, boos, blij en verdrietig herhaalt. Om te kijken wat de leerlingen nog weten van de vorige keer. Wat waren gevoelens ook alweer? Kunnen de leerlingen misschien nog voorbeelden geven bij de gevoelens bang, boos, blij en verdrietig?
	Individueel	Als verwerking gebruiken we hierbij werkblad 17 van Handleiding voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel'. De leerkracht leest het voor en de leerlingen vullen het voor zichzelf in. Daarna worden de plaatjes besproken en geven de leerlingen aan of hoe ze zich daarbij voelen. Hiermee wordt dan een koppeling gemaakt naar het verhaal 'Dagdromen'.
Kern	Klassikaal	Het verhaal 'Dagdromen' wordt aan de leerlingen voorgelezen. Het verhaal wordt met de leerlingen besproken. Waarom verveelt Tim zich? Kon Kos vroeger goed alleen spelen? Hierna wordt de koppeling naar de kinderen zelf gemaakt. Verveel jij je weleens? Wanneer? Hoe voelt dat: je vervelen? Wat doe jij als je je verveelt? Voor de leerlingen in mijn groep kan de koppeling naar het kamermoment gemaakt worden. Bierbij de emoties bespreken. Hierbij gebruik maken van de Zo-doen-we-dat-kaart. Benoemen naar de leerlingen dat zij heel veel alleen kunnen en dat ik denk dat ze ook heel goed alleen kunnen spelen.
Afsluiting	Individueel	De leerlingen krijgen werkblad 10 van Goed Gedaan les 15 en een leeg vel A4 papier. Het A4'tje vouwen ze in tweeën. Op de ene kant tekenen ze één poppetje (alleen spelen) en op de andere kant tekenen ze

		twee poppetjes (samen spelen). De leerlingen knippen nu de [plaatjes van werkblad 10 uit en plakken deze op het blad. Spelletjes die zij weleens alleen doen, plakken ze bij het ene gezicht. Bij de twee poppetjes plakken de leerlingen de plaatjes van spelletjes die zij echt alleen leuk samen met een ander kind kunnen spelen. Als extra is er het hokje <i>mijn tip</i>. Op het plaatsje <i>mijn tip</i> schrijven of tekenen de leerlingen iets wat zij weleens doen als ze zich alleen moeten vermaken en wat net op de andere plaatsjes staan. Dat kan vanalles zijn: een verzameling aanleggen, muziek maken, klusjes doen, muziek luisteren etc. Als alle leerlingen de plaatjes hebben opgeplakt gaan we het kort bespreken. Wat doen zij het liefst alleen en wat doen zij het liefst samen met iemand anders? En natuurlijk wat hebben ze als <i>mijn tip</i> bedacht!
	Klassikaal	

Zo maar een gevoel

Ik kan zo maar blij zijn
Het gebeurt vanzelf, spontaan.
Ik maak dan iets leuks mee of iets wat vervelend is.

straf

in bad

troosten

de was doen

computeren

vervelen

wassen

regels

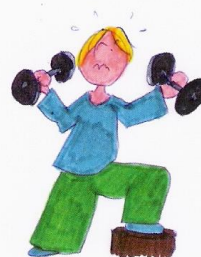
les

winnen verliezen

mijn hond

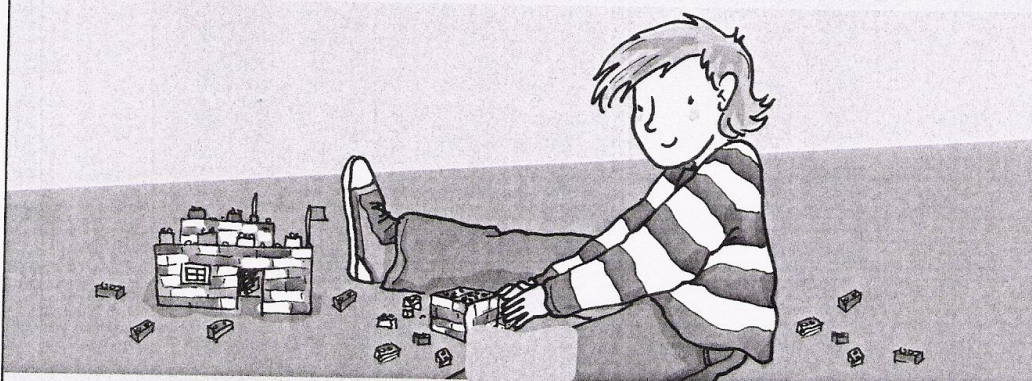
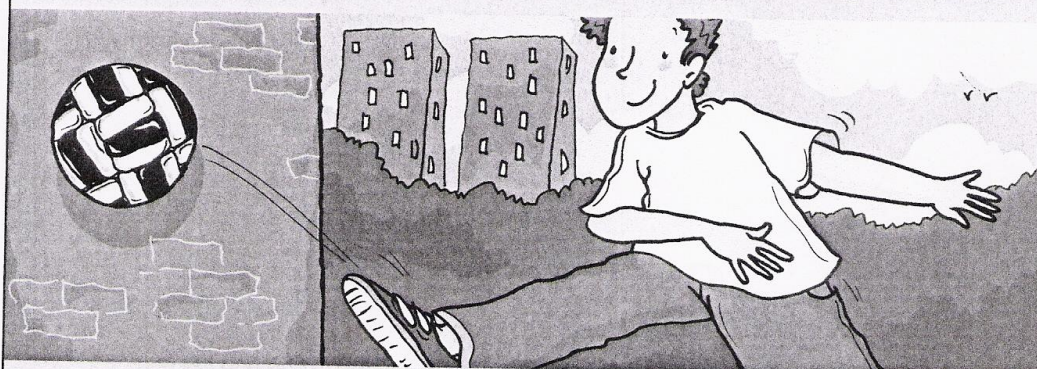

oefenen

Les 15 Ken jezelf

Zo
doen
we
dat

als je goed alleen kunt spelen

hoef je je nooit te vervelen!

**Goed
gedaan!**

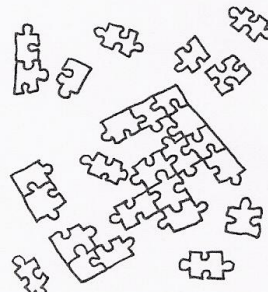
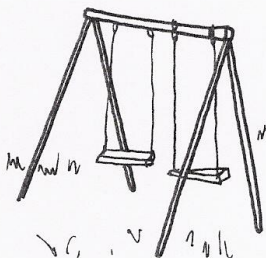
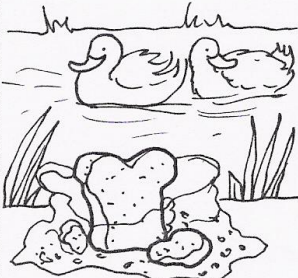
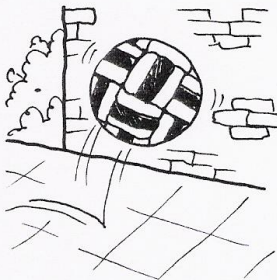
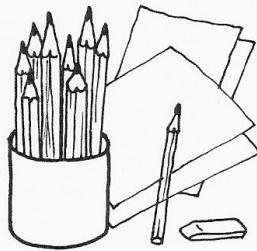
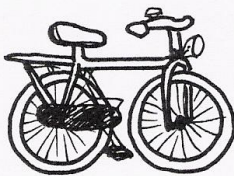
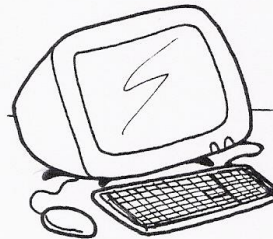
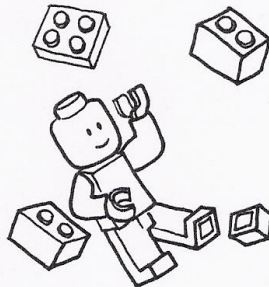
Les 3: Goed Gedaan, Groep 4, Les 15, Zo-doen-we-dat-kaart.

werkblad 10: alleen spelen

Wat kun je alleen doen en welk spel speel je liever met iemand anders?
Knip de plaatjes uit en plak ze op een leeg vel.

mijn tip

Les 4: Geheimpjes!		
Gebruikte lessen: Goed Gedaan, Groep 4, Les 15 Ken jezelf. Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 28/29 Gevoelens: nuttig?		
Doel van de les: Leuke en akelige geheimpjes. Wat vertel je wel en wat niet en waarom?		
Materiaal: Goed Gedaan, Groep 4, Les 15, verhaal 'Dagdromen'. Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ik denk en voel', blz. 28/29 Gevoelens: nuttig? → werkblad 25/26. Klein doosje.		
	Werkvorm	Uitwerking
Inleiding	Klassikaal	In de kring kort bespreken waar het verhaal de vorige keer over ging. Eventueel het verhaal nog een keer voorlezen. Aan het einde van het verhaal gaat het over geheimpjes. <i>Toen Kos klein was, vertelde hij altijd alles aan iedereen, wat hij dacht, wat hij voelde en waar hij over dagdroomde. Tim doet dat niet. Tim heeft graag leuke geheimpjes: plannetjes, ideetjes en verhaaltjes in zijn hoofd die hij lekker aan niemand vertelt.</i> Hebben de leerlingen wel eens geheimpjes, vertellen ze alles aan iedereen of houden ze ook dingen voor zichzelf? En hebben ze alleen leuke geheimpjes of hebben ze soms ook wel geheimpjes die ze minder leuk vinden, hebben ze ook akelige geheimen?
Kern	Klassikaal	De leerkracht neemt het lege doosje in de hand. Vertel de leerlingen dat u als leerkracht een heel leuk geheimpje heeft, doe het deksel van het doosje en fluister het geheimpje er onhoorbaar in. Vraag aan de leerlingen of zij ook een leuk geheim plannetje, ideetje of verhaaltje hebben die ze in het doosje willen stoppen. Laat de leerlingen vervolgens ook hun geheimpje in het doosje fluisteren. Het deksel gaat dan weer op het doosje en het doosje wordt in het midden van de kring gezet. Er wordt een gesprek gevoerd over geheimpjes waarbij de volgende vragen gebruikt kunnen worden: - Wie zou graag de geheimpjes in het doosje willen horen? - Geheimpjes zijn spannend. Wie kan er goed een geheim bewaren? - Mag je een geheim van jezelf verklappen? - Mag je een geheim van een ander verklappen? Met de leerlingen wordt besproken dat je elkaars leuke geheimpjes niet zomaar doorverteld. Als iemand jou een leuk geheimpje verteld vertrouwt hij jou. Hij rekent er dan op dat je het niet zult doorvertellen, dat moet je dan ook niet doen! Hierbij even kort ingaan op wat is vertrouwen? Er zijn ook nog akelige geheimpjes. In het verhaal zegt Kos tegen Tim dat leuke geheimen fijn zijn, maar akelige geheimen moet je niet voor jezelf houden, die moet je altijd

		aan iemand vertellen die je kan helpen. - Wat zijn akelige geheimen? - Waarom moet je die wel aan iemand vertellen? - Aan wie kun je akelige geheimen het beste vertellen? Het doosje wordt weer uit het midden gepakt en de deksel gaat eraf, de geheimpjes vliegen weer naar de eigenaar. De geheimpjes zitten weer in het hoofd, en als je ze wil vertellen, mag dat altijd! En akelige geheimen moeten ze niet voor zichzelf houden, want daar kan je heel verdrietig of boos om zijn, en er is altijd iemand die je wil helpen met je geheim.
Afsluiting	Individueel	We hebben het nu gehad over geheimpjes, dat er leuke en niet leuke geheimpjes zijn. Aan de hand van het werkblad wordt er met de leerlingen besproken bij welke situaties zij bepaalde gevoelens hebben gehad. Dat kan bij een geheimpje zijn geweest, maar dat hoeft niet als ze dat niet durven te vertellen.

Gevoelens: nuttig?

Boos zijn

Ik ben boos geweest op: (persoon, situatie)

Ik werd boos omdat:

Ik laat mijn boosheid zien door:

Ik wil daarmee bereiken dat:

Teleurgesteld zijn

Ik ben teleurgesteld geweest door: (persoon, situatie)

Ik werd teleurgesteld omdat:

Ik laat mijn teleurstelling zien door:

Ik wil daarmee bereiken dat:

Blij zijn

Ik ben blij geweest door: (persoon, situatie)

Ik werd blij omdat:

Ik laat zien dat ik blij ben door:

Ik wil daarmee bereiken dat:

Onzeker zijn

Ik ben onzeker geweest door: (persoon, situatie)

Ik werd onzeker omdat:

Ik laat mijn onzekerheid zien door:

Ik wil daarmee bereiken dat:

Les 15 Ken jezelf

Dagdromen

'Hoi Kos,' zegt Tim als hij de keuken van restaurant Kostas binnenkomt. 'Wil jij met mij voetballen?'

Kos schudt zijn hoofd. 'Dat zou ik wel willen, maar daar heb ik geen tijd voor,' zegt hij. 'Vanavond komen er gasten en ik moet het vlees vast klaarmaken. Maar waar is Noor?'

'Noor wil vandaag alleen spelen,' vertelt Tim. 'Dat is toch stom? Wie speelt er nu liever alleen dan samen?'

'Tk begrijp Noor wel,' zegt Kos. 'In je eentje koken, is anders dan samen. Het is rustiger. Net als alleen spelen. En Noor zal vandaag iets rustigs willen doen.'

Tim haalt zijn schouders op. 'Tk wil nooit alleen spelen,' zegt hij. 'Dat kan ik niet. Daarom verveel ik me altijd heel erg als ik alleen ben.'

Volgens Kos is dat niet nodig. 'Iedereen kan alleen leren spelen,' zegt hij. 'Het is net als met koken. Alleen een viergangenmenu maken, is geen doen. Maar in je eentje een ei bakken gaat prima. Je moet gewoon het juiste spel bedenken: iets wat jij leuk vindt en wat je wel in je eentje kunt doen.'

Kos denkt even na. 'Tk tekende vroeger veel,' vertelt hij dan. 'Of ik bouwde mijn eigen droomrestaurant van blokken. Maar ik hield ook van schommelen in onze tuin. Dan schommelde ik hoger en hoger. En dan ging ik dagdromen. Dat ik als hofkok werkte bij een mooie koningin. En dat er rovers kwamen die haar kroon wilden stelen. Maar dat ik die rovers versloeg met drie liter olijfolie, twee kilo uien en mijn grootste koekenpan. Heerlijke dagdromen waren dat... Tot mijn broertje Ap kwam. Die riep dan: "Denk je weer dat je een held bent, Kos? Je bent juist een grote bangerik!" En dan sprong ik van de schommel en greep hem.'

Tim kijkt Kos verbaasd aan. 'Hoe wist Ap waar jij over dagdroomde?' vraagt hij.

'Omdat ik hem altijd alles vertelde natuurlijk,' zegt Kos. 'Ook mijn dagdromen. En welk meisje in de klas ik het aardigst vond. Dat vertelde ik allemaal aan Ap. En ook aan mijn moeder. En aan de buurman. En aan de juffrouw op school.' Kos denkt even na. 'Tk vertel eigenlijk altijd alles aan iedereen,' zegt hij dan.

Tim knikt. Kos vertelt inderdaad altijd alles aan iedereen. 'Tk hou juist van geheimpjes,' zegt Tim. 'Geheime plannetjes en ideetjes en verhaaltjes in mijn hoofd die ik lekker voor mezelf hou.'

'Leuke geheimen zijn fijn,' zegt Kos. 'Maar akelige geheimen moet je niet voor jezelf houden. Die moet je altijd aan iemand vertellen die je kan helpen!'

'Tk heb alleen leuke geheimen. Maar als ik een keer een akelig geheim heb, dan kom ik meteen naar jou,' belooft Tim. 'Zodat jij me kunt helpen.' Daar is Kos blij om.

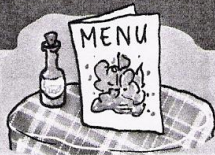
'Tk weet nu wat ik wél alleen kan spelen,' zegt Tim. 'Tk ga ijsjes tekenen. En een ijsrestaurant bouwen van lego. En dan ga ik dagdromen over dat restaurant. Maar wat ik dan droom is lekker geheim!'

Les 3 en 4: Goed Gedaan, Groep 4, Les 15, verhaal 'Dagdromen'.

Les 5: Kiezen!		
Gebruikte lessen: Goed Gedaan, Groep 4, Les 11 Kiezen. Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ben ik...?' Ontdekkingstocht bij mezelf (praatboek) Blz.41-43, Lachen en Huilen		
Doel van de les: Eerst denken en dan pas doen. Vooruitdenken: wat gebeurt er als ik iets doe?		
Materiaal: Goed Gedaan, Groep 4, Les 11, verhaal 'Genoeg!'. Goed Gedaan, Groep 4, Les 11, werkblad 6. Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ben ik...?' Ontdekkingstocht bij mezelf (praatboek) Blz.41-43, Lachen en Huilen. Pionnen en een dobbelsteen.		
	Werkvorm	Uitwerking
Inleiding	Klassikaal	We beginnen met het verhaal 'Genoeg!' van Goed Gedaan les 11. Nadat het verhaal voorgelezen is, wordt het besproken met de leerlingen. Wat wordt er door Noor bedoeld met de laatste zin van het verhaal: <i>'Och Tim denkt eindelijk even na!'</i> , zegt Noor.
Kern	Klassikaal	Het spel van Werkblad 6 van Goed Gedaan wordt gespeeld door de leerlingen in groepjes van drie. (Waar mogelijk drie leerlingen en een leerkracht of stagiaire.) Elk groepje krijgt pionnen en een dobbelsteen. <i>Bij dit spel is het belangrijk dat je eerst even 'stopt en denkt' voordat je iets doet. Degene die het laagste gooit met de dobbelsteen mag beginnen. Iedereen heeft een pion. Als je aan de beurt ben, gooi je met de dobbelsteen en loop je het aantal vakjes vooruit dat je gegooit hebt. Lees hardop voor wat er op het vakje staat en denk even na. Wat kies je? Als je voor de opdracht kiest, controleren de and ere in je groepje of je het goed gedaan hebt. Dan mag de volgende. Degene die als eerste binnen is heeft gewonnen.</i> Belangrijk om op te letten bij het maken van de keuze is: - Even nadenken: wat kan er gebeuren als ik het één of het ander doe? - Denk ik dat ik de opdracht kan of ben ik er niet zo goed in? - Als ik heb gekozen en het blijkt niet zo'n goede keus, jammer dan. - De andere niet te lang laten wachten. Het spel kort nabespreken. Wat vonden de leerlingen ervan? Was het moeilijk of juist makkelijk en wat was dan moeilijk of makkelijk?
Afsluiting	Individueel	Deze les ging over keuzes maken. Om af te sluiten en een koppeling te maken naar gevoelens maken de leerlingen met

	Klassikaal	ondersteuning van de leerkracht de werkbladen van Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ben ik...?' Ontdekkingstocht bij mezelf (praatboek) Blz.41-43, Lachen en Huilen. De leerkracht leest het voor en de leerlingen kruisen het voor hen goede antwoord aan. Aan het eind een aantal eruit halen om even kort te bespreken wat de leerlingen hebben ingevuld en of ze er nog iets over kunnen vertellen.
--	------------	--

Les 11 Kiezen

Genoeg!

Kos staat in de keuken van zijn restaurant. Hij is druk in de weer met potten en pannen en zijn aanrecht ligt vol groenten en kruiden.

'Komen er vanavond veel gasten, Kos?' vraagt Tim die samen met Noor net binnenkomt.

Kos schudt zijn hoofd. 'Ik ga een nieuwe menukaart maken,' zegt hij. 'Dat is een kaart die op alle tafeltjes in mijn restaurant staat. Daar kunnen de gasten op lezen wat ze hier kunnen eten.'

Noor knikt. 'Met een menukaart kunnen de gasten gemakkelijker kiezen wat ze willen eten,' zegt ze.

'Juist,' zegt Kos. 'Maar eerst moet ik besluiten welke gerechten ik op de kaart zet. Daarom probeer ik een paar nieuwe recepten uit. Zodat ik de lekkerste kan kiezen voor op mijn kaart.'

Tim denkt even na. 'Je hebt ook een ijskaart, Kos,' zegt hij dan. 'Die heb ik voor jou gemaakt. Zodat de gasten ook weten uit welke ijsjes ze kunnen kiezen.'

Kos lacht. 'Ja, ijsjes zijn jouw specialiteit!' zegt hij. 'Wil jij misschien een nieuwe ijskaart maken? Samen met Noor?'

Daar willen Tim en Noor wel. Ze gaan meteen aan de slag.

'We schrijven alle soorten ijsjes onder elkaar op,' zegt Noor. 'Dan kunnen de gasten goed zien waar ze uit kunnen kiezen.'

'Maar we moeten al die ijsjes wel eerst zelf proeven,' meent Tim. 'Zodat we zeker weten dat ze lekker zijn. Een bolletje wit met een bolletje roze en daar chocoladesaus over. Smaakt dat lekker? Of niet?'

Tim probeert het meteen uit. 'Ja, dat is lekker!' zegt hij met zijn mond vol. 'Maar is het ook lekker met slagroom erbij?'

'Je moet van alles een heel klein hapje nemen,' adviseert Noor.

'Natuurlijk niet!' zegt Tim. 'Welk hapje moet ik dan kiezen? Met veel wit ijs? Of met veel slagroom? Elk hapje smaakt weer iets anders. Daarom proef ik alles!'

Noor haalt haar schouders op. Als Tim niet wil luisteren, moet hij het zelf maar weten.

Noor gaat rustig zitten en schrijft alle ijsjes die ze samen bedenken keurig onder elkaar op. Tim, die al die ijsjes proeft, wordt intussen steeds stiller.

'Mijn buik voelt een beetje vreemd aan,' zegt Tim als ze eindelijk klaar zijn. 'Ik ben geloof ik misselijk.'

'Eigen schuld, dikke bult!' zegt Noor zonder medelijden.

Kos heeft niet gelet op het ijs. Hij had het veel te druk met zijn groenten en kruiden.

'Ik heb een nieuwe menukaart,' zegt Kos trots. 'Er staan heerlijke Griekse gerechten op en toch niet duur. Ik ben er echt heel blij mee! En de nieuwe ijskaart ziet er ook keurig uit. Wat fijn dat die ook klaar is!'

Tevreden bekijkt Kos zijn nieuwe kaarten.

'Ik trakteer!' zegt hij dan. 'Nu we zo hard gewerkt hebben, verdienen we wel een lekker ijsje. Tim, welk ijsje wil jij? Kies maar uit!'

Tim schudt zijn hoofd. 'Ik hoef geen ijs meer,' zegt hij.

'Wat een vreemde keus,' zegt Kos verbaasd.

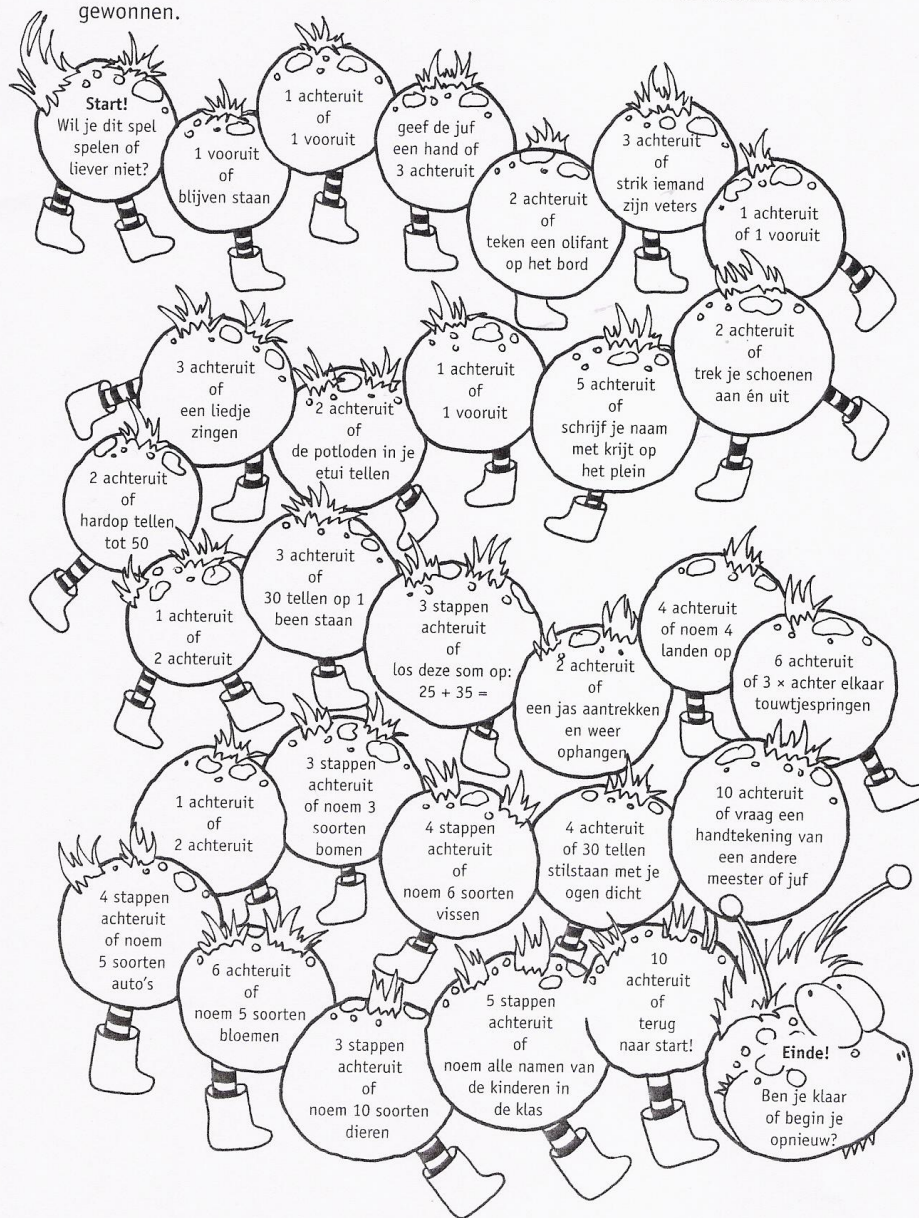
'Och, Tim denkt eindelijk even na!' zegt Noor.

Les 5: Goed Gedaan, Groep 4, Les 11, verhaal 'Genoeg!'

werkblad 6: het grote keuzespel

Spelregels: één beurt per keer; je mag elkaar inhalen; als je gooit moet je de opdracht van het vakje doen waar je op komt te staan en daarna blijft je pion staan (je hoeft dus niet steeds de opdrachten te doen als je de pion verplaatst, alleen als je aan de beurt bent); je kunt samen op een vakje staan; wie als eerste binnen is heeft gewonnen.

Lachen en huilen

Mensen lachen en huilen.
De meeste dagen vinden we wel leuk.
Dan zijn we tevreden.
Soms zit het tegen, lukt iets niet.
Dat kan erg vervelend zijn.
Dan zijn we verdrietig of teleurgesteld.
Als het erg is huilen mensen soms.
Dat is normaal. Dat hoort bij mensen.
We kunnen blij zijn en verdrietig, dat wisselt.

We zijn liever de hele dag blij natuurlijk.
Dat lukt echter niet.
Zo gaat het nu eenmaal.
Het hoort bij ons leven, bij de natuur.
Het zit vaak mee, soms zit het tegen.

Mensen geven elkaar hulp als het nodig is.
Je moet leren te vragen om hulp.
Dat heeft iedereen wel nodig af en toe.
Mensen kunnen nu eenmaal niet alles goed!
Met hulp leer je steeds meer.

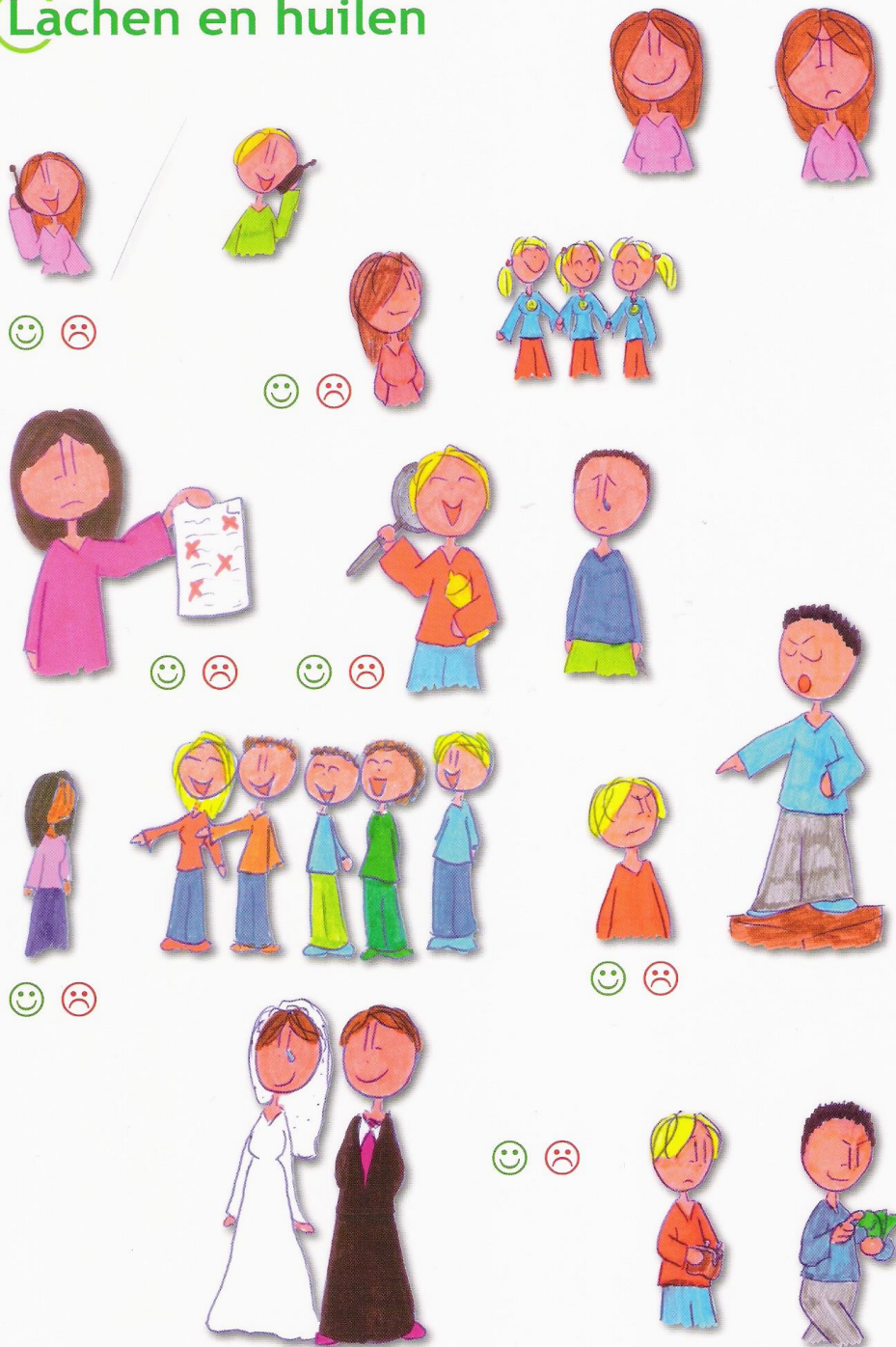

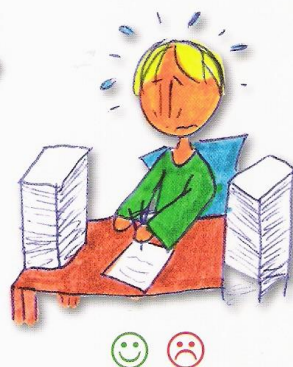
Waar ben jij blij mee?
Waar wordt je verdrietig van?
Wat maakt je teleurgesteld?
Wat maakt je vrolijk?

Les 5: Handleiding Voor Jezelf 'Hoe ben ik...?' Ontdekkingstoch bij mezelf (praatboek) blz. 41-43.

Lachen en huilen

BIJLAGE 4

Evaluatieformulier van les 1 tot en met 5.

Les 1: Bang, boos, blij en verdrietig	
(Gegeven op 26-04-2011 aan leerling M. en J.)	
Lesonderdeel	Evaluatie
Inleiding	Ik heb deze les met twee leerlingen uitgevoerd. Het werkblad hebben we wel schriftelijk gedaan, maar dit is voor een leerlingen te moeilijk. Van de twee leerlingen die deze les hebben gedaan, kon één wel schrijven en voor de ander heb ik het geschreven. Deze twee leerlingen kwamen uit zichzelf met andere momenten waarin gevoelens en emoties voorkomen. Één leerling was net weer thuis geweest en vindt het dan op de groep erg moeilijk, hier konden we op inspelen. Hij kon er erg goed over praten, dit vond ik erg leuk, omdat je dan een aanknopingspunt hebt.
Kern	Het verhaal heb ik voorgelezen. Ik merkte aan één leerling dat het voor hem best een lang verhaal was. Toen we het gingen nabespreken wist hij van het eerste gedeelte wel vragen te beantwoorden, maar vragen over het laatste gedeelte waren lastig voor hem. Ook hierin komen ze snel met gebeurtenissen van henzelf, dit si erg leuk, omdat je dan echt goed met ze erover kan praten, omdat het ook daadwerkelijk leeft bij hen. Ik merkte ook dat ze het betrekken op dingen die vandaag of in het weekend zijn gebeurd, dingen die ze dus nog goed kunnen herinneren en 'vers' zijn. Als we de Zo-doen-we-dat-kaart bespreken vragen ze of ze hier een kopie mee van mogen nemen naar de groep.
Afsluiting	Het werkblad over hoe je contact kunt maken hebben we kort besproken, maar ik merkte dat de concentratie wel weg begon te gaan bij de leerlingen. Dus hier heel kort aandacht aan besteed.
Wat vonden de leerlingen van de les?	De leerlingen vonden de les erg leuk. Ze deden erg goed mee. Ik vond het mooi om te zien en te horen dat de leerlingen echt situaties erbij haalden die bij henzelf pasten om de emoties uit te leggen. Opvallend was dat het voor één leerling nog erg moeilijk was om zich te concentreren ondanks dat we in een klein groepje aan het werk waren. Hij was erg snel afgeleid door wat de andere leerlingen in de klas aan het doen waren.

Les 2: Herkennen van gevoelens

(Gegeven op 27-04-2011 aan leerling D. en G.)

Lesonderdeel	Evaluatie
Inleiding	Deze les weer met twee leerlingen gedaan, maar met twee andere leerlingen. Omdat deze leerlingen de vorige les natuurlijk niet hadden gedaan heb ik het verhaal weer voorgelezen en vanuit daar hebben we de gevoelens / emoties besproken. Wat is boos? Wat is blij en welke gezichten horen daar dan bij? Dit was eerst wel lastig, maar toen de ene leerling het deed, kon de andere het ook. Ook hebben we werkblad 3 gemaakt. Eerst besproken welke emoties daarop te zien was en daarna aan de leerlingen gevraagd welke kleur ze daarbij vonden passen en waarom. Dit is wat de leerlingen er zelf van zeiden: Bang → zwart/donkerblauw, dromen, onweer, in het donker. Boos → rood, een felle kleur omdat het niet leuk is als anderen over bijvoorbeeld je familie schelden. Verdrietig → geel, vallen, huilen en pijn. Blij → groen, groen is goed, dus goed is groen. (Deze kleur kennen ze van de emotiewijzer die sommige leerlingen in de klas gebruiken.) Zenuwachtig/verbaasd → deze was moeilijk, hebben we geen kleur aan gegeven, maar wel besproken wat het was. Spannend is als je iets nieuws gaat doen wat je niet kent. Verliefd → roze, trouwen, kriebels in je buik.
Kern	het bespreken over wat je kunt doen als een klasgenootje zich niet goed voelt, bijvoorbeeld boos of verdrietig is hebben we gedaan aan de hand van voorbeelden die voor de leerlingen herkenbaar zijn. Ik heb het zo naar hen gebracht dat ze zich in de situatie konden verplaatsen. Bijvoorbeeld ruzie op het schoolplein, iemand die verdrietig is omdat hij papa of mama mist. Dit ging erg goed en de leerlingen konden ook goede antwoorden geven, hierin heb ik soms ook wat aangestuurd, dat ze het ook aan een volwassene kunnen zeggen die hen dan kan helpen, dat ze niet alles alleen hoeven op te lossen, maar dat wij er zijn om ze te helpen. Het tweede deel van deze kern heb ik niet gedaan, omdat dat te lang werd voor hen. Ik vind het wel een hele leuke opdracht dus deze wil ik dan geven aan de hele groep.
Afsluiting	Het werkblad hebben we gemaakt. ik heb de vragen voorgelezen en de leerlingen konden dan het antwoord dat bij hen paste invullen. We hebben dit ook meteen besproken, de leerlingen konden er kort wat over zeggen. Dit lukte niet bij alle antwoorden, omdat het soms toch ook wel overduidelijk was hoe iets was.
Wat vonden de leerlingen van de les?	Deze twee leerlingen vonden de les leuk zeiden ze. Één leerling zei dat hij het leuk en goed vond. Hij vond het fijn dat hij dan beter kon praten met de juf. En hij vond het fijn te weten dat er dus iemand is die hem kan helpen als hij boos is. Hiermee doelde hij op het stukje in de kern die ging over hoe de leerlingen elkaar kunnen helpen als ze boos of verdrietig zijn.

Les 3: Vervelen hoe voelt dat?

(Gegeven op 10-05-2011 aan leerling R. en L.)

Lesonderdeel	Evaluatie
Inleiding	Één leerling vindt het erg moeilijk, heeft ook moeite om te starten met de les. Aangegeven dat alles eigenlijk goed is, dat hij het niet fout kan doen. Kan uiteindelijk gewoon en goed meedoen. Veel complimenten gegeven. De leerlingen pakken er veel voorbeelden bij die op school of in de klas gebeuren. Bij werkblad 17 hebben we afgesproken dat we wat leuk was groen zouden kleuren en wat niet leuk was rood. Dit heb ik veranderd omdat de leerlingen dan ook zelf wat konden doen, dat was beter voor de afwisseling. En dan is het ook zichtbaarder voor de leerlingen. Een aantal opvallende dingen die gezegd zijn over de gevoelens die op het werkblad stonden: Straf = Leuk volgens L, want dan mag hij naar OTL en daar vindt hij het leuk. Meteen voor mij een reden om hier wat mee te gaan doen. In bad gaan = In een bubbelbad is leuk volgens R. Computeren = Eerst leuk maar later saai, L. wil dit niet te lang doen want dan vindt hij het niet meer leuk. Vervelen = Soms een beetje leuk, het is soms wel fijn om even niks te doen volgens R. Aan regels houden = Leuk, kan ik veel van leren volgens L. Les krijgen = Soms wel leuk maar soms ook niet, want ik heb daar niet altijd zin in zegt R. Verliezen = Is niet leuk, wordt ik erg druk van, vindt R.
Kern	Aan iets leuks denken. Allebei wel samen of alleen spelen. Met de auto's vinden ze fijner alleen, omdat ze dan niet hoeven te kiezen welke auto wie krijgt, maar alle auto's kunnen gebruiken. Een spelletje samen doen zoals UNO vinden ze allebei leuk om samen te doen. Hier zijn we verder niet heel veel op in gegaan, ik merkte dat de vorige opdracht al veel van ze had gevraagd. L. benoemde nog dat hij samen spelen toch leuker vond, omdat als je alleen moet spelen je, je maar alleen voelt en dat wil hij eigenlijk niet.
Afsluiting	Ook hier hebben we gekleurd en niet geknipt en geplakt omdat dit teveel is en de leerlingen daar geen geduld meer voor hadden. Alleen spelen hebben we geel gedaan en samen spelen hebben we groen gedaan. We zijn samen de plaatjes langs gegaan en hebben besproken wat ze ervan vonden. Hier kwam op één ding, niks opvallends uit. Bij straf zei L.: 'Dat is leuk, want dan mag je naar OTL en daar is meneer Ronnie.' Dit was voor mij een teken dat we daar wat aan moeten doen. Omdat hij het dus teveel ziet als iets leuks.
Wat vonden de leerlingen van de les?	De leerlingen vonden het een leuke les, maar ze vonden het ook erg moeilijk. Vooral om een begin te maken aan iets wat ze nog niet kennen. En zich dus geen voorstelling bij konden maken.

Les 4: Geheimpjes!

(Gegeven op 11-05-2011 aan leerling J. en C.)

Lesonderdeel	Evaluatie
Inleiding	We zijn begonnen met het herhalen van emoties. Welke emoties zijn er. Dit wisten de leerlingen nog goed. Daarna heb ik het verhaal voorgelezen. Deze les hebben we dus vooral ingezoomd op het tweede deel van het verhaal, dagdromen. Dagdromen is in hun beschrijving, afgezonderd van de groep nadenken in jezelf. J. dagdroomt wel eens en kan hier ook wat over vertellen. C. dagdroomt wel zegt hij maar dit vergeet hij ook weer snel, volgens hemzelf binnen drie minuten. J. vertelt dat hij wel eens dagdroomt over dat hij dan een hele goede voetballer is.
Kern	C. doet niks met zijn geheimpjes zegt hij. Hij vergeet ze net als het dagdromen. J. heeft wel geheimpjes, hij schrijft ze dan op en verstopt ze in zijn kamer thuis. De leerlingen hebben ook alle twee een geheimpje in het doosje gefluisterd. Voor C. was dit wel lastig om te bedenken, maar het is hem wel gelukt. Het gesprek over geheimpjes gaat goed, maar is wat aan de korte kant. Als je met meer leerlingen bent zullen er meer verhalen komen en zullen ze elkaar meer kunnen aanvullen.
Afsluiting	De afsluiting hadden we samen gedaan, mondeling dus. Boos: leerlingen geven aan dat ze als ze bijvoorbeeld geduwd worden boos worden en dan ditzelfde terugdoen en hierbij ook gaan schelden. Ze weten dat dit niet kan en mag, dat het beter is om het aan iemand te zeggen, dat ze daar meer mee bereiken. Teleurgesteld: bijvoorbeeld als je een geheim aan iemand hebt verteld en dat diegene dat dan verder verteld. Dat zeggen ze dan aan iemand, en misschien moeten ze dan ook wel huilen. Ze worden daar dan verdrietig van. Blij: C. zegt dat hij blij wordt van zijn hond, als die leuke sprongen maakt. Dan 'gaat zijn mond heel groot', dus lachen bedoelt hij. Onzeker: niet zeker weten wat je wilt doen of waar je naartoe wilt, is de beschrijving van de leerlingen. Dit vonden ze best moeilijk. Dus even geholpen, naar C. benoemd dat hij tijdens het werken best wel eens onzeker is, omdat hij dan aan mij vraagt of het antwoord dat hij opschrijft goed is of niet. Toen ik dit benoemde, zag ik aan zijn reactie dat hij dit herkende. Dit besproken, dat dat dus onzeker is, dat je het niet zeker weet. En dat als je het vraagt je merkt dat je het wel goed doet je ook zekerder wordt.
Wat vonden de leerlingen van de les?	De leerlingen vonden het een leuke les. J zei over de les dat hij het fijn vond dat hij nu dingen kan zeggen en vertellen die hij normaal niet zegt of verteld. Het is fijn om een keer zo met elkaar te praten vindt hij. c. vond de les leuk, vond het leuk om met elkaar te praten.

Les 5: Kiezen!

(Gegeven op 17-05-2011 aan leerling J. en G.)

Lesonderdeel	Evaluatie
Inleiding	Het verhaal heb ik voorgelezen aan deze twee leerlingen. Omdat het in de klas wat drukker was, en er ook een stagiaire was, ben ik in een andere ruimte gaan zitten. Dit was prettig voor de leerlingen, want dan konden ze zich beter concentreren en luisteren naar het verhaal. Ik heb ze eerst het verhaal kort na laten vertellen en vervolgens de vraag gesteld waarom Noor zucht en zegt dat Tim nu eindelijk eens nadenkt. Ze weten goed antwoord te geven op de vraag die ik ze heb gesteld. Ik vraag de leerlingen of ze dat zelf ook wel eens hebben meegemaakt. Dan komen natuurlijk de grootste (waargebeurde?) verhalen los, vooral van J. Ik heb de leerlingen even laten vertellen, maar ben toen ook verder gegaan met de les.
Kern	Omdat ik had besloten om al deze lessen in groepjes van twee te geven, heb ik dat hier dus ook veranderd. Ik heb het gespeeld met twee leerlingen en ikzelf deed ook mee. Ze deden erg goed mee, moesten soms lachen of de twee keuzes die er in het hokje stonden, zoals achteruit of iemands veters strikken. Het opnoemen van soorten vissen bomen vonden ze moeilijk, hier kozen ze dan voor de andere, ze konden dit met wat hulp goed benoemen waarom ze daarvoor kozen, omdat ze dat niet wisten. Benoemd naar hen dat het goed is dat ze dan de keus maken voor de stappen achteruit en dat ze er dus echt over na hebben gedacht.
Afsluiting	Het spel spelen nam meer tijd in beslag dan ik van tevoren had bedacht. De afsluiting van deze les heb ik dan ook niet meer gedaan. Mijn plan is om die te geven en te maken met alle leerlingen. Als een soort afsluiting van de lessen. De leerlingen hebben dan wel niet alle lessen gehad, maar iedereen heeft een keer meegedaan.
Wat vonden de leerlingen van de les?	De leerlingen vonden het spel erg leuk om te spelen. Aan het eind van de les toen ik vroeg hoe ze de les vonden, waren ze heel open en eerlijk en haalden ook echt aan wat ze hadden geleerd. Dat het belangrijk is om eerst te denken en dan pas te doen. Deze twee leerlingen zijn zich daar op dit moment erg van bewust, maar vinden het nog moeilijk om dit in de praktijk te brengen en eraan te denken als ze boos zijn.